

राज्यशास्त्राच्या प्रमुख संकल्पना

KEY CONCEPTS OF POLITICAL SCIENCE

- 4.1 हक्क : अर्थ व प्रकार
(Rights : Meaning and Types)
- 4.2 स्वातंत्र्य : अर्थ व प्रकार
(Liberty : Meaning and Types)
- 4.3 समता : अर्थ व प्रकार
(Equality : Meaning and Types)
- 4.4 न्याय : अर्थ व प्रकार
(Justice : Meaning and Types)

4.1 हक्क : अर्थ व प्रकार

(RIGHTS : MEANING AND TYPES)

प्रास्ताविक

मनुष्याचे कल्याण साधावयाचे असेल तर त्यासाठी राज्याची अत्यंत आवश्यकता असते. राज्य मनुष्याच्या सुरक्षिततेसाठी आणि कल्याणासाठी निर्माण केले गेले आहे. जीवन उत्तमपणे जगण्यासाठी राज्याची आवश्यकता आहे. परंतु हे सर्व शक्य व्हावयाचे असेल तर त्यासाठी अशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे की, ज्यामुळे त्यांची सर्वांगीण उन्नती होऊ शकेल. अशा प्रकारे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास साधावयाचा असेल तर त्यासाठी काही साधनांची आवश्यकता आहे आणि ही साधने म्हणजेच हक्क होत. याचाच अर्थ असा की, विशिष्ट हक्कांशिवाय राज्यातील नागरिकांची प्रगती होऊ शकत नाही. म्हणून व्यक्तिविकासासाठी जी राजकीय व सामाजिक परिस्थिती आवश्यक असते ती परिस्थिती निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्यावर असते. अशी परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे हक्क किंवा अधिकार राज्यातील नागरिकांना प्रदान करणे होय. व्यक्ती व समाज यांची प्रगती व्हावी आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या उद्देशानेच हक्कांची निर्मिती केलेली असते.

हक्कांमुळे केवळ व्यक्तीचाच सर्वांगीण विकास होतो असे नव्हे तर सामाजिक हित साधण्याचेही ते एक माध्यम आहे. याचे कारण म्हणजे व्यक्ती सामाजिक समूहाचाच एक भाग असते. समाजाने व्यक्तिहिताचे आणि समाजहिताचे साधन म्हणून व्यक्तीला हक्क दिलेले असतात.

ऑरिस्टॉटल यांच्या मते, हे सामूहिक साधन म्हणजे सुखी जीवन जगणे होय.

प्रा. लास्की यांच्या मते, स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पूर्ण विकास होत नाही आणि हक्क हा स्वातंत्र्याचा आधार आहे. अर्थात, या हक्कांना राज्याची मान्यता आवश्यक असते.

बोझांके यांच्या मते, हक्क म्हणजे समाजाने मान्यता दिलेली व राज्याने अमलात आणलेली मागणी होय.

हक्क - व्याख्या (Definition of Rights)

- ◆ “हक्क म्हणजे समाजाचे मत आणि पाठिंबा यांच्या जोरावर एका व्यक्तीची दुसऱ्या व्यक्तीच्या वागणुकीवर प्रभाव पाढण्याची पात्रता होय.” – प्रा. हॉलंड
- ◆ “आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्याच्या सर्वश्रेष्ठ अशा कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होत.” – प्रा. बोझांके

- ◆ “ज्या सामाजिक परिस्थितीशिवाय व्यक्तीला सर्वसाधारणपणे स्वतःची जास्तीतजास्त प्रगती घडवून आणता येणार नाही त्या परिस्थितीच्या घटकांनाच हक्क असे म्हणतात.” - प्रा. लास्की
- ◆ “व्यक्तीच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असणारी बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क अथवा अधिकार होय.” - प्रा. ग्रीन

वरील व्याख्यांचा मर्थितार्थ असा की, व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्काची निर्मिती झाली आहे, हे सर्व विचारवंतांना सर्वमान्य आहे. व्यक्ती आणि व्यक्तिसमूह यांना चांगले जीवन जगण्यासाठी जी सामाजिक परिस्थिती आवश्यक असल्याचे समाजाने मान्य केलेले असते ती परिस्थिती म्हणजे हक्क होत. समाजाने मान्य केलेल्या या हक्कांना राज्यसंस्थेची मान्यता मिळाली म्हणजे त्यांचे कायदेशीर हक्कात रूपांतर होते.

हक्क किंवा अधिकार - वैशिष्ट्ये (Nature of Rights)

हक्कांची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

1. **हक्क हे समाजातच निर्माण होतात :** व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधातून हक्क निर्माण होतात. समाजाच्या बाहेर हक्क अस्तित्वात असू शकत नाहीत; कारण समूहामध्येच व्यक्तीच्या हक्कांवर आक्रमण होण्याची शक्यता असते. अशा वेळी हक्कांची गरज असते. व्यक्ती एकटीच वास्तव्य करीत. असेल तर हक्कांना काहीच अर्थ नसतो. म्हणून हक्क हे समाजातच निर्माण होतात.

2. **हक्क आणि कर्तव्ये यात परस्परावलंबित्व असते :** सामूहिक जीवनात कर्तव्यपालनाशिवाय हक्कांना काहीच अर्थ राहत नाही. प्रत्येक व्यक्तीने आपले हक्क उपभोगण्यासाठी कर्तव्यांचे पालन केले पाहिजे. म्हणून हक्क आणि कर्तव्ये एकाच नाण्याच्या दोन बाजू समजल्या जातात.

3. **हक्कांना राज्याची मान्यता आवश्यक असते :** प्रा. ग्रीन, प्रा. लास्की यांसारख्या विचारवंतांच्या मते, हक्क राज्य निर्माण करीत नाही तर त्यांना मान्यता देते. व्यक्तिविकासासाठी आणि समूहविकासासाठी जे हक्क समाजाकडून मान्यता पावलेले असतात अशा हक्कांना राज्यात वैधानिक मान्यता आवश्यक असते. त्यामुळे खन्या अर्थाने ते हक्क उपभोगता येतात.

4. **हक्कांचे स्वरूप समाजातील परिस्थितीनुसार सतत बदलणारे असते :** मनुष्याच्या गरजांची परिपूर्ती करण्यासाठी हक्कांची निर्मिती केलेली असते. त्यामुळे गरजांची परिपूर्ती झाली की हक्कांचे अस्तित्व संपुष्टात येते. परिस्थितीमध्ये सातत्याने परिवर्तने होत राहतात. या परिवर्तनानुसार व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या गरजा बदलतात; म्हणून हक्कांतही सतत बदल होत असतात.

5. **हक्क निश्चित स्वरूपाचे असतात :** हक्कांचे स्वरूप व्यक्तीच्या खाजगी मालकीची वस्तू असे नसते. समाजाने व्यक्तिहिताचे आणि समाजहिताचे साधन म्हणून व्यक्तीला हक्क दिलेले असतात; त्यामुळे ते स्वतःच्या आणि त्याबरोबरच समाजाच्या

हितसंवर्धनासाठी वापरावे लागतात; म्हणून कोणत्याही समाजात दिलेल्या हक्कांना निश्चित असे स्वरूप असते.

6. हक्क हा काही व्यक्तींचाच विशेषाधिकार नसतो : विशेषाधिकार काही मोजक्याच व्यक्तींना मिळतात; परंतु हक्कांचे तसे नाही. कारण हक्कांमुळे संपूर्ण समाजाचे नैतिक हित साधले जाते. हक्कांचे स्वरूप कल्याणकारी आहे. यासाठी हक्क सर्वांसाठी व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी असतात.

हक्कांचे वर्गीकरण प्रकार (Classification Types of Rights)

हक्कांचे वर्गीकरण पुढील प्रकारे केले जाते :

(1) नैतिक हक्क	(2) कायदेशीर किंवा वैधानिक हक्क
(3) मूलभूत हक्क	(4) मानवी हक्क

कायदेशीर किंवा वैधानिक हक्कांचे दोन उपप्रकार केले आहेत :

(अ) नागरी हक्क	(ब) राजकीय हक्क

1. नैतिक हक्क (Moral Rights) : प्रत्येक समाजात काही नीतिनियम असतात. या नीतिनियमांना दंडशक्तीचा आधार नसतो; परंतु या नीतिनियमांचे पालन समाजामध्ये केले जाते. याचे कारण जनमताचा दबाव एवढा प्रचंड असतो की, व्यक्तीला त्यानुसार वागणे भाग पडते किंवा समाजाचा रोष तरी पत्करावा लागतो. परंतु व्यक्ती समाजाचा रोष पत्करून समाजाचा त्याग करण्याएवजी या नीतिनियमांचे पालन करते. अशा नियमांना समाजाची सद्सद्विवेक बुद्धी समर्थन देत असते. अशा प्रकारे समाजात प्रचलित जे नीतिनियम असतात त्यावर आधारित केलेली मागणी म्हणजे नैतिक हक्क होत.

2. कायदेशीर अथवा वैधानिक हक्क (Legal Rights) : लोकमताचा पाठिंबा नैतिक हक्कांना मिळाला म्हणजे राज्यसंस्था त्या हक्कांना मान्यता देते आणि राज्यसंस्थेची मान्यता मिळाली म्हणजे तेच नैतिक हक्क कायदेशीर अथवा वैधानिक हक्क बनतात. कायदेशीर हक्कांच्या पाठीमागे दंडशक्तीचा आधार असतो. या हक्कांची पूर्तता झाली नाही तर न्यायालयात दाद मागता येते. जात, धर्म इत्यादींबाबत भेदाभेद न करता कायदेशीर हक्क हे सर्वांना समान रीतीने दिले जातात.

कायदेशीर अथवा वैधानिक हक्कांचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते :

(अ) नागरी हक्क (Civil Rights) : व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असणारे जे हक्क आहेत त्यांनाच नागरी हक्क असे म्हणतात. हे हक्क मूलभूत स्वरूपाचे समजले जातात. सुखी सामाजिक जीवन व्यतीत करण्यासाठी या हक्कांची गरज असते. नागरी हक्कात मुख्यत्वेकरून जीवित, मालमत्तेसंबंधीचे हक्क, धार्मिक भाषण, मुद्रण इत्यादी हक्कांचा समावेश होतो.

(ब) राजकीय हक्क (Political Rights) : ज्या हक्कांमुळे नागरिकांना देशाच्या राज्यकारभारात प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने भाग घेता येतो; त्यांना राजकीय हक्क म्हणतात. राजकीय हक्क फक्त नागरिकांनाच मिळू शकतात. अशा हक्कात मुख्यत:

मतदानाचा हक्क, निवडणुकीस उभे राहण्याचा हक्क, सार्वजनिक पद संपादण्याचा हक्क यांचा समावेश होतो. राजकीय हक्क हे राज्यघटना आणि विधिनियमानुसार निर्माण होतात. राजकीय हक्कांमुळे लोकशाही प्रत्यक्षात आणणे शक्य झाले आहे.

3. मूलभूत हक्क (Fundamental Rights) : मूलभूत हक्कांना जन्मसिद्ध हक्क असेही म्हणतात. याचे कारण हे हक्क मानवाला जन्मतःच मिळतात. असे हक्क निसर्गाकडून मानवाला मिळालेले असतात. त्यामुळे मूलभूत हक्कांच्या निर्मितीसाठी विधिमंडळाला कायदे करावे लागत नाहीत. या हक्कांवर आक्रमणाही करता येत नाही. मनुष्याची सर्वांगीण प्रगती होण्याच्या दृष्टीने राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक अशा सर्व क्षेत्रांतील हक्कांचा समावेश मूलभूत हक्कात केलेला असतो. जगण्याचा हक्क, आचारविचार, भाषण स्वातंत्र्य, न्याय मिळविण्याचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्य, शिक्षण घेण्याचा हक्क, व्यवसाय स्वातंत्र्य, मालमत्तेचा हक्क, कौटुंबिक हक्क इत्यादींचा समावेश स्थूलमानाने मूलभूत हक्कात केला जातो. मनुष्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी हे हक्क असले तरी जेव्हा राष्ट्राची शांतता अगर स्वातंत्र्य धोक्यात येण्यासारखी आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाली किंवा अशा हक्कांमुळे सार्वजनिक हितास बाधा पोहोचत असेल तर मूलभूत हक्क रद्द करण्याचा अधिकार राज्यसत्तेला दिलेला असतो. अलीकडे बहुतेक राष्ट्रांच्या राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांची घोषणा केलेली असते. त्यामुळे नागरिकांना त्या हक्कांची विशेष हमी मिळते व विधिमंडळाला किंवा कार्यकारी मंडळाला मानवाच्या या हक्कांवर आक्रमण करता येत नाही.

4. मानवी हक्क (Human Rights) : संयुक्त राष्ट्र संघटनेने सन 1948 मध्ये मानवी हक्कांची सनद मान्य केली. त्यामुळे मानवी हक्कांचे महत्त्व वाढले आहे. या सनदेत न्यायालयीन समता, मालमत्ता, कुटुंब संरक्षण, संचार स्वातंत्र्य इत्यादी अनेक मूलभूत हक्कांचा समावेश केला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या या सनदेत या हक्कांचा समावेश केला असला तरीही त्यांना दंडशक्तीचा आधार नाही; परंतु संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांनी या हक्कांना स्वतःच्याच विधिनियमांची वैधानिक मान्यता देऊन त्यांची अंमलबजावणी करावी असा संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा प्रयत्न आहे.

काही महत्त्वाचे नागरी आणि राजकीय हक्क (Civil and Political Rights)

नागरी हक्क (Civil Rights) :

1. जीविताचा हक्क : निर्विवादपणे मान्य झालेला जीविताचा हक्क हा मूलभूत व सर्वांत महत्त्वाचा हक्क आहे. जीविताचा हक्क अथवा अधिकार म्हणजे राज्यात व राज्याबाहेर नागरिकांच्या जीविताच्या रक्षणाची हमी राज्याकडून मिळणे होय. व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार जगण्याचा अधिकार आहे; परंतु कोणत्याही व्यक्तीला इतर व्यक्तीचे प्राणहरण करण्याचा अधिकार नसतो आणि जीवन जगण्याचा अधिकार निरंकुशपणे असू शकत नाही, असाही अर्थ जीविताच्या हक्कात अभिप्रेत आहे.

2. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क : व्यक्तीला केवळ जीवित हक्क पुरेसा ठरत नाही तर त्याला आपल्या इच्छेनुसार जीवन जगण्याचा हक्क मिळणे आवश्यक असते; कारण

व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास साधणे आणि समूहाचा विकास साधणे हे वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या हक्काशिवाय शक्य नाही. आधुनिक काळात सर्वच राष्ट्रांनी गुलामगिरी विधिनियमांनी नष्ट केली आहे; कारण गुलामगिरीचे अस्तित्व व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्कांच्या पूर्णपणे विरोधी आहे. आधुनिक काळात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क इतका महत्वाचा ठरला आहे की, बहुतेक राष्ट्रांनी या हक्काला मूलभूत हक्क म्हणून मान्यता देऊन त्यांच्या राज्यघटनेत या हक्काचा समावेश केला आहे; परंतु व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क हा अनिबंध व निरपवाद नाही. राष्ट्रांतील आणीबाणीच्या प्रसंगी अथवा युद्धकाळात शासनसंस्था या हक्कावर काही बंधने घालू शकते.

3. विचारस्वातंत्र्याचा हक्क : व्यक्तीला आपला योग्य रीतीने विकास करण्याची संधी प्राप्त होण्यासाठी विचारस्वातंत्र्याची गरज असते. व्यक्तीच्या भिन्न विचारप्रवृत्तींना प्रसाराचे स्वातंत्र्य देणे लोकशाहीसाठी आवश्यक असते. प्रा. लास्की व मिल्टन या विचारवंतांनी या हक्काचे प्रभावीपणे समर्थन केले आहे. लोकशाही राज्यात व्यक्तीचे विचार करण्याचे स्वातंत्र्य मान्य करण्यात आले असून मूलभूत हक्क म्हणून राज्यघटनेत त्याचा समावेश करण्यात आला आहे.

4. काम करण्याचा हक्क : अलीकडील काळात राज्याने प्रत्येक नागरिकाला काम पुरविले पाहिजे, हे सर्वमान्य झाले आहे; कारण व्यक्तीस काम करण्याचा हक्क नसेल तर त्याला उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करणे कठीण जाईल व त्यामुळे जीविताच्या हक्काला अर्थ राहणार नाही. काम करण्याच्या हक्कात कामाचा योग्य मोबदला मिळणे हेही गृहीत धरलेले असते. काम करण्याच्या हक्कामुळे राज्यात उत्तम नागरिक तयार होतात व ऑरिस्टॉटलच्या म्हणण्याप्रमाणे उत्तम नागरिक उत्तम राज्य निर्माण करतात. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वात हा हक्क तत्वतः मान्य करण्यात आला आहे; परंतु या हक्काला अजून मूलभूत हक्कांत स्थान मिळालेले नाही.

5. मालमत्तेचा हक्क : मालमत्तेच्या हक्कात स्वतःच्या मिळकतीचा निर्वेद उपभोग घेणे, देणगी देणे, देव-घेव करणे, मृत्यूनंतर वारसा देणे व नाश करणे या गोष्टी येतात. मालमत्तेचा हक्क हा वादग्रस्त हक्क आहे. याचे कारण असे की, काहींनी या हक्कांचे समर्थन केले आहे तर काहींनी या हक्कावर टीका केली आहे.

मालमत्तेच्या हक्काचे समर्थन करणाऱ्यांचे मत असे आहे की, संचय करणे ही मानवाची नैसर्गिक आणि मूलभूत प्रेरणा आहे आणि या प्रेरणेतूनच मालमत्ता संपादली जाते. तसेच मालमत्ता हे स्वकर्तृत्वाचे फळ असते. बुद्धिमान व कष्टाळू माणसेच मालमत्ता मिळवितात आणि मालमत्तेचा उपभोग घेता येईल, या जाणिवेतूनच मनुष्य कष्ट करण्यास प्रवृत्त होतो; म्हणूनच मालमत्तेच्या हक्काला मान्यता असावी असे अनेकांचे मत आहे. याशिवाय मालमत्तेच्या हक्कामुळे जीवनात स्थैर्य देऊन व्यक्तिविकास साधला जातो, समाजात मानाचे स्थान मिळते आणि राष्ट्राची संपत्ती वाढून समाजाची प्रगती होते, हेही फायदे मालमत्तेच्या हक्काचे आहेत; म्हणून या हक्काचे समर्थन केले आहे.

परंतु अनेकांनी मालमत्तेच्या हक्काला विरोध दर्शविला आहे. त्याची कारणे त्यांनी पुढीलप्रमाणे सांगितलेली आहेत. मालमत्तेच्या हक्कामुळे संपत्तीची वाटणी अयोग्य होते आणि मालमत्तेच्या जोरावर जुलूम-जबरदस्ती करून अनेक वेळा आर्थिक व राजकीय सत्ता

मिळविली जाते. त्यामुळे लोकशाही आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांना धोका निर्माण होतो. यातूनच वर्गयुद्धे आणि राज्यक्रांतीसारख्या समस्या निर्माण होतात; म्हणून मालमत्तेच्या हक्कावर टीका केली आहे.

मालमत्तेच्या हक्कासंबंधी अशी वादग्रस्त भूमिका असली तरी मालमत्तेचा उपयोग जोपर्यंत स्वतःच्या उपभोगासाठी केला जातो किंवा सार्वजनिक हितासाठी होत असतो तोपर्यंत या हक्कांना मान्यता देण्यास हरकत नाही. परंतु मालमत्तेचा विधातक कार्यासाठी वापर होऊ लागला तर त्या हक्कावर समाजहिताच्या दृष्टीने बंधने घालणे आवश्यक ठरते. अशा प्रकारे खाजगी मालमत्तेचा हक्क रद्द न करता समाजाचे जास्तीतजास्त हित कसे होईल हे पाहून आवश्यक तेवढी नियंत्रणे ठेवली तर हा हक्क उपयुक्त ठरतो.

6. धार्मिक हक्क : धार्मिक हक्कांचा अर्थ असा आहे की, प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे धर्माचे आचरण करण्याचा अधिकार आहे. त्यात कोणीही हस्तक्षेप करू शकत नाही. आज धर्म, धार्मिक विधी, उपासना या बाबतीत व्यक्तीचा हक्क राज्याने मान्य केलेला असल्यामुळे व राज्य हे धर्मातीत असल्यामुळे राज्याने सर्व धर्मांच्या बाबतीत निष्पक्षपातीपणाने वागले पाहिजे असे मानले जाते. भारतीय घटनेतील 25 व्या कलमात प्रत्येकाला हा हक्क देण्यात आला आहे. हिंदू, शीख, मुस्लीम इत्यादी लोक आपापल्या रीतिरिवाजाप्रमाणे धर्माचे आचरण करू शकतात. परंतु धार्मिक हक्कांनाही बंधने घातलेली आहेत. दुसऱ्या धर्माचा अपप्रचार करणे किंवा धर्माचा वापर राज्याच्या विरोधासाठी करणे यासांख्या गोष्टींवर बंदी घातली आहे.

7. भाषण व मुद्रणस्वातंत्र्याचा हक्क : भाषण व मुद्रणस्वातंत्र्याच्या हक्कातूनच लोकशाही उभी राहते व टिकून राहते. भाषण व मुद्रणस्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा पाया आहे. भिन्न विचारांची मते स्वतंत्रपणे मांडण्याचे आणि त्याबाबत चर्चा करण्याचे स्वातंत्र्य असले तर जनमताचे खरे दर्शन होते व जनमत जागृत होते. भाषण व मुद्रणस्वातंत्र्याच्या हक्कामुळे व्यक्तीची व समूहाची प्रगती होते. परंतु हा हक्क नागरिकांना अनिर्बंधपणे वापरता येत नाही. भाषण व मुद्रणस्वातंत्र्यामुळे इतरांच्या स्वातंत्र्याला बाधा पोहोचत असेल तर सरकार या हक्कावर नियंत्रण ठेवते. तसेच राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाला धोका पोहोचत असेल, युद्धकाळात राष्ट्राचे स्वातंत्र्य धोक्यात येत असेल तर सरकार या हक्कावर बंधने घालते. युद्धकाळात राष्ट्राचे स्वातंत्र्य धोक्यात येत असेल तर सरकार या हक्कावर बंधने घालते. अर्थात, लोकशाहीच्या निकोप वाढीसाठी विशिष्ट मर्यादित हा हक्क नागरिकांना देणे आवश्यक आहे.

8. कुटुंबाचा हक्क : व्यक्तिगत स्वास्थ्य आणि प्रगती याबरोबरच सामाजिक स्वास्थ्य आणि प्रगती या दृष्टीनेही कुटुंबाचा हक्क हा महत्वाचा आणि मूलभूत स्वरूपाचा हक्क आहे. या हक्कामध्ये विवाहविषयक हक्क, कौटुंबिक मालमत्तेबाबतचे हक्क या हक्कांचा समावेश होतो. विवाह ही सर्वस्वी वैयक्तिक बाब असली तरी यामध्ये समाजाचाही संबंध येतो. म्हणून कित्येकदा सामाजिक व राज्याचे हित लक्षात घेऊन हा हक्क वापरला जातो. विवाहाच्याही मर्यादा ठरवून दिलेल्या आहेत. आरोग्याच्या दृष्टीने बालविवाह बंदी, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, कुटुंबाची संख्यानिश्चिती असे निर्बंध घातले गेले आहेत.

9. समानतेचा हक्क : समानतेच्या हक्काचा मथितार्थ असा की, कायद्यापुढे सर्व नागरिक सारखे असतात. कोणत्याही धर्म, जात, वंश वा व्यक्तीच्या आधारावर राज्याने भेदभेद करू नये. अर्थात नैसर्गिक विषमता कोणालाही नष्ट करता येणार नाही; परंतु मानवनिर्मित कृत्रिम विषमता नष्ट करून समताधिष्ठित समाज निर्माण करणे हे या हक्काचे उद्दिष्ट होय. समतेच्या हक्कांना जगातील बहुसंख्य राष्ट्रांच्या राज्यघटनेत स्थान दिलेले आहे.

10. इतर हक्क : वरील महत्वाच्या हक्ककांशिवाय नागरिकांना मुक्त संचाराचा हक्क, कराराचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क, संस्था व संघ स्थापन करण्याचा हक्क इत्यादी हक्क कराराचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क, संस्था व संघ स्थापन करण्याचा हक्क इत्यादी हक्क मिळाले पाहिजेत; कारण व्यक्ती आणि समाजाच्या विकासासाठी हे हक्कही महत्वाचे आहेत.. परंतु या हक्ककांचा उपभोग घेताना इतरांच्या हक्कांना बाधा पोहोचणार नाही याची मात्र दक्षता घेणे आवश्यक ठरते.

राजकीय हक्क (Political Rights) :

केवळ व्यक्तिगत हक्क प्राप्त झाल्यामुळे व्यक्तीचा आणि पर्यायाने समाजाचा सर्वांगीण विकास होतोच असे नाही. त्यासाठी शासनसंस्थेत सहभागी होण्याची व पात्रतेनुसार सत्तेचा वापर करण्याची संधी प्रत्येक नागरिकाला मिळाली पाहिजे. म्हणजेच लोकांना राज्यकारभारात भाग घेता यावा म्हणून ज्या सोई असतात त्यांना राजकीय हक्क असे म्हणतात. राजकीय हक्क हे फक्त राज्याच्या नागरिकांना आणि लोकशाही शासनव्यवस्थेतच प्राप्त होतात. हुक्मशाही, राजेशाही या शासनप्रकारात हे हक्क प्राप्त होत नाहीत. काही प्रमुख राजकीय हक्क पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. मतदानाचा हक्क : लोकशाही राज्यात जनता सरकारची निर्मिती करते आणि त्यासाठी प्रौढ मतदान पद्धतीने प्रतिनिधीची निवड केली जाते. अशा रीतीने लोकप्रतिनिधींची निवड करून शासनसंस्थेची सूत्रे कोणत्या व्यक्तीच्या हाती असावीत हे निश्चित केले जाते. हा हक्क सर्वांना समान पद्धतीने देण्यात येतो; परंतु हा हक्क देताना काही नियमावलीही निकोप लोकशाहीसाठी केली जाते. परकीय लोक, दिवाळखोर, वेडे नागरिक, अठरा वर्षाखालील ख्री-पुरुष यांना मतदानाचा अधिकार दिलेला नाही.

2. निवडणूक लढविण्याचा हक्क : लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी राज्यातील कोणाही नागरिकाला निवडणूक लढविण्याचा आणि जनतेचे प्रतिनिधित्व करण्याचा हक्क लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये दिला जातो. जगातील सर्वच लोकशाही राष्ट्रांनी हा हक्क नागरिकांना दिला आहे.

3. सार्वजनिक पदप्राप्तीचा हक्क : प्रत्येक नागरिकाला आवश्यक ती पात्रता असल्यास कोणत्याही सार्वजनिक अधिकाराच्या जागेवर आपली नेमणूक केली जाण्याची संधी मिळणे म्हणजे सार्वजनिक पदप्राप्तीचा हक्क होय. लोकशाहीत नागरिकांची समानता आवश्यक समजली जाते. म्हणूनच आवश्यक ती पात्रता आणि जनतेचा पाठिंबा असल्यास कोणत्याही धर्माची, जातीची व्यक्ती राष्ट्राचे अधिकार पद मिळवू शकते.

4. सरकारवर टीका करण्याचा हक्क : लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये जनताच सरकारची निर्मिती करते. त्यामुळे जनतेनेच निवडलेल्या सरकारवर टीका करणे योग्य आहे का, असा प्रश्न उपस्थित केला जातो. परंतु निवङ्ग दिलेले सरकार नेहमीच जनतेच्या मताचे प्रतिनिधित्व करील याची खात्री नसते. सरकार जर चुकीच्या मार्गाने जात असेल तर सरकारवर टीका करून त्यांना योग्य मार्ग दाखविणे सयुक्तिक आहे. म्हणून लोकशाही शासनामध्ये नागरिकांना सरकारवर टीका करण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे. लोकशाही उत्तम प्रकारे टिकवायची असेल तर हा हक्क आवश्यक आहे. हुक्मशाही राष्ट्रात हा हक्क प्राप्त होऊ शकत नाही.

5. दाद मागण्याचा हक्क : प्रत्येक नागरिकास अथवा समूहास तक्रारी आणि दुःखे निवारण करण्याबाबतचा अर्ज करून दाद मागण्याचा हक्क असतो. कोणत्याही सरकारने जनतेच्या योग्य मागण्यांकडे दुर्लक्ष केल्यास व्यक्ती किंवा व्यक्तिसमूह शासनाकडे दाद मागू शकतो. किंबाहुना लोकशाही शासनव्यवस्थेतील हा नागरिकांचा महत्त्वपूर्ण हक्क आहे.

हक्कविषयक सिद्धान्त (Theories of Rights)

हक्कांची निर्मिती कशी झाली आणि त्यांचे स्वरूप व महत्त्व स्पष्ट करण्याच्या दृष्टीने राज्यशास्त्रज्ञांनी हक्कविषयक अनेक सिद्धान्त मांडले आहेत. हक्कांचे प्रमुख पाच सिद्धान्त आहेत.

1. नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धान्त (The Theory of Natural Rights) :

हॉब्ज, लॉक, रसो या सतराव्या आणि अठराव्या शतकातील विचारवंतांनी नैसर्गिक हक्क सिद्धान्ताचे समर्थन केले आहे. नैसर्गिक हक्क सिद्धान्तानुसार मानवाला काही हक्क निसर्गतःच प्राप्त झालेले असतात. राज्य किंवा समाज या हक्कांची निर्मिती करू शकत नाहीत. माणसाला त्याच्या जन्माबरोबरच हे हक्क प्राप्त होतात. हे हक्क कोणाला काढून घेता येत नाहीत. जॉन लॉक या शास्त्रज्ञाचे जीवित, आरोग्य, स्वातंत्र्य, मालमत्ता इत्यादी हक्क नैसर्गिक असतात असे प्रतिपादन केले आहे.

नैसर्गिक अधिकाराचा सिद्धान्त हे मानवी विकासामध्ये महत्त्वाचे योगदान ठरले आहे. जॉन लॉक आणि थॉमस पाय यांनी आपल्या विचारांचां सिद्धान्तात उपयोग केलेला आहे. प्रत्यक्ष राजकारणात फ्रान्स आणि अमेरिकेच्या संघर्षात हा सिद्धान्त खूप प्रभावशाली ठरला. सामाजिक कराराचा सिद्धान्त मांडणारे या सिद्धान्ताचे अवलंबकर्ते होते. त्याच्या मते, मनुष्याला जन्मतःच काही अधिकार प्राप्त होतात. कराराच्या माध्यमातून आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना समूहाच्या संरक्षण आणि हितासाठी काही अधिकार प्रदान केले जातात असे त्यांचे म्हणणे होते.

हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या राजकीय सिद्धान्तामध्येसुद्धा मानवाच्या समान स्वातंत्र्याच्या हक्कासंबंधी उल्लेख केलेला आढळतो. स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्व हे तीन समान नैसर्गिक हक्क फ्रेंच स्वातंत्र्यक्रांतीने प्रसिद्ध केले; पण व्यवहारवादी दृष्टिकोनातून तिन्ही नैसर्गिक हक्कांची अंमलबजावणी करीत असताना कोणत्याही मर्यादिशिवाय केल्यास ते परस्परविरोधक ठरू शकते, त्यामुळे नैसर्गिक हक्क हे परिपूर्ण असू शकत नाहीत.

हे नैसर्गिक हक्क समाजजीवनामध्येच प्राप्त होऊ शकतात. समाजापासून अलिप्त राहण्यास हे नैसर्गिक हक्क सांगू शकत नाहीत. समाजाशी विभक्त राहून सत्ता मिळू शकते, हक्क नाही.

परीक्षण : नैसर्गिक हक्क सिद्धान्तावर बँथॅम, मिल, ग्रीन या विचारवंतांनी टीका केली आहे. या टीकाकारांच्या मते, नैसर्गिक हक्क असे संबोधताना 'नैसर्गिक' या शब्दाचा अर्थ आहे. या टीकाकारांच्या मते, नैसर्गिक हक्क असे संबोधताना 'नैसर्गिक' या शब्दाचा अर्थ आहे. या टीकाकारांच्या मते, नैसर्गिक हक्क असे संबोधताना 'नैसर्गिक' या शब्दाचा अर्थ आहे. मालमता हा निश्चित केलेला नाही. नैसर्गिक हक्कांच्या व्याप्तीविषयीही मतभिन्नता आहे. मालमता हा नैसर्गिक की मानवनिर्मित याविषयी एकमत नाही. तसेच या सिद्धान्तामध्ये असे हक्क नैसर्गिक की मानवनिर्मित याविषयी एकमत नाही. तसेच या सिद्धान्तामध्ये असे प्रतिपादन केले आहे की, समाजपूर्व नैसर्गिक अवस्थेत मानवाला अनेक नैसर्गिक हक्क होते; परंतु राज्यसंस्था व इतर सामाजिक संस्था यांसारख्या कृत्रिम संस्थांनी हे हक्क हिरावून घेतले; त्यामुळे ते नैसर्गिक हक्क पुन्हा निर्माण केले पाहिजेत. परंतु वास्तव परिस्थिती अशी दर्शविते की, राज्य व इतर संस्था यासुव्हा नैसर्गिकच असतात व त्यांच्याकडून हक्कांचे रक्षण केले जाते. या नैसर्गिक हक्कांच्या सिद्धान्तामध्ये हक्कांच्या स्वरूपाकडे दुर्लक्ष करून निसर्गाच्या स्वरूपावर जास्त भर दिला आहे.

अशा प्रकारे या सिद्धान्तात अनेक दोष असले तरी नैसर्गिक हक्क म्हणजे समाजपूर्व काळातील हक्क, असा अर्थ न करता नैसर्गिक हक्क म्हणजे आदर्श आणि आवश्यक असा अर्थ घेऊन त्याचा उपयोग आजच्या काळातील संदर्भानुसार केला तर हा सिद्धान्त उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरतो. या हक्काला कोणताही ऐतिहासिक आधार नाही; परंतु मानवाच्या स्वाभाविक आणि प्राथमिक गरजांतून या हक्कांची प्राप्ती होते. या दृष्टीने या सिद्धान्ताची मूळ संकल्पना उपयुक्त ठरते.

2. कायदेजन्य हक्कांचा सिद्धान्त (The Legal Theory of Rights) :

या सिद्धान्तानुसार हक्क नैसर्गिक नाहीत. हक्क हे राज्याने निर्माण केले आहेत. हक्क निरपवाद व नैसर्गिक नसतात तर सापेक्ष व प्रयत्नपूर्वक निर्माण केलेले असतात; कारण हक्कांचा जन्म राज्याबरोबरच झाला आहे. राज्याने अमान्य केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी होऊ शकत नाही. राज्याने मंजूर केलेल्या हक्कांचीच अंमलबजावणी होते; म्हणून या राज्याने निर्माण केलेल्या हक्कांनाच खरे हक्क म्हणता येईल.

हा सिद्धान्त नैसर्गिक हक्काच्या सिद्धान्ताला परस्पर विरोधक ठरतो. त्या-त्या भूप्रदेशाच्या कायद्याप्रमाणे म्हणजेच राज्याने मान्यता दिलेल्या हक्कांनाच महत्व प्राप्त होते. अशा प्रकारच्या सिद्धान्ताची मांडणी हॉब्ज यांच्या प्रतिपादनातून दिसून येते.

हॉब्ज यांच्या मते, स्वसंरक्षण हा व्यक्तीचा मूलभूत अधिकार असून तो राज्यामार्फत योग्य पद्धतीने उपभोगता येतो.

परीक्षण : कायदेजन्य अथवा वैधानिक हक्कांचा सिद्धान्त, राज्याची मान्यता या एकाच घटकावर भर देतो; पण हक्कांची नैतिक बाजू, समाजमान्यता हे घटक या सिद्धान्तात दुर्लक्षिले गेले आहेत. त्यामुळे या सिद्धान्तानुसार केवळ राज्याची वैधानिक किंवा कायदेजन्य मान्यता मिळाली एवढ्यावरून वाईट गोष्टी चांगल्या ठरत नाहीत. अत्याचार, शोषण, पिळवणूक, भ्रष्टाचार अशा गोष्टींना विधिनियमांचा आधार दिला म्हणून ते आदर्श ठरणार नाहीत. प्रा. लास्की यांनी हक्कांना राज्याची मान्यता असलीच पाहिजे असे काही नाही असे म्हटले आहे. तसेच हा सिद्धान्त राज्याला विरोध करणे म्हणजे स्वतःचे हक्क नष्ट करणे असे मानतो.

या प्रकारच्या या सिद्धान्तातील त्रुटींमुळे हा सिद्धान्त पूर्णपणे स्वीकारता येत नाही. तरीही राज्याचे पाठबळ मिळाल्याशिवाय हक्क प्रस्थापित होऊ शकत नाहीत, हे काही अंशी सत्य या सिद्धान्तात मांडले गेले आहे. कारण नीती आणि विधिनियम यांच्या मान्यतेच्या कसोटीला जर हक्क उतरले तरच हक्कांची खव्या अर्थाने प्रस्थापना होते.

3. हक्कांबाबतचा ऐतिहासिक सिद्धान्त (*The Historical Theory of Rights*) :

या सिद्धान्तानुसार हक्क परंपरेतून निर्माण होतात. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या रुढी, संकेत, प्रथा, परंपरा यातून हक्कांची निर्मिती होते. पूर्वापार चालत आलेल्या व लोकांना हव्याशा वाटणाऱ्या रुढी, रीतिरिवाज, परंपरा, संकेत हे हक्कांचे मूळ असतात, असे प्रा. रिची यांनी म्हटले आहे.

एडमंड बर्क यांच्या मते, इंग्लिश क्रांती ही इंग्रजांच्या रुढ हक्कांवर अवलंबिलेली दिसते. पूर्वी उपभोगलेल्या हक्कांची मँगाचार्टासारख्या सनदेहारे लोकांची मागणी केली. त्याशिवाय अनेक नैसर्गिक कायद्याची छाननी केल्यास दीर्घकाळ चालत आलेल्या रुढी व परंपराच होत्या असे दिसून येते.

परीक्षण : या सिद्धान्तावर टीका करणाऱ्यांनी असे दाखवून दिले आहे की, सर्वच हक्क रुढी व परंपरा यातून निर्माण झाले नाहीत व तसे मानणे योग्य नाही. तसेच समाजात ज्या रुढी सुरु होतात त्यामागे नेहमीच समाजहित असते असे नाही. म्हणूनच गुलामगिरी, सतीची चाल, अस्पृश्यता यांचे समर्थन परंपरावादानुसार करणे सयुक्तिक नाही.

प्रा. हॉकिंग यांच्या मते, हक्कांबाबतच्या ऐतिहासिक सिद्धान्ताने मानवी हक्कांच्या निर्मितीविषयी योग्य मार्गदर्शन होत नाही, हे जरी खरे असले तरी हक्कांविषयी विचार करताना इतिहासाची उपेक्षा करून चालणार नाही. केवळ कायदेशीर व्यवस्था करून आणि राज्यघटनेत नोंद करून हक्काची प्रस्थापना होत नसते. त्यामुळे हक्कांच्या मुळाशी असणाऱ्या रुढी व परंपरेचा शोध घेऊन हक्क रुजविणे हे अधिक लाभदायक ठरते असे या सिद्धान्ताचा मथितार्थ आहे.

4. हक्कांचा समाजकल्याणवादी सिद्धान्त :

(*The Social Welfare Theory of Rights*)

या सिद्धान्तानुसार हक्क हे योग्य किंवा अयोग्य हे सामाजिक उपयुक्ततेवर निश्चित करावे. उपयुक्तता आणि समाजाचे हितसंवर्धन हे हक्कांचे उगमस्थान आहे आणि हक्क म्हणजे समाजहितासाठी आवश्यक असणारी परिस्थिती असे या सिद्धान्तातील मध्यवर्ती सूत्र आहे. बैंथॅम आणि मिल यांनीही परंपरा अथवा सार्वभौम सत्ता यांचे आज्ञापालन करणे किंवा निसर्गप्रामाण्य मानणे या दोन्हीपेक्षा सामाजिक उपयुक्ततेला अधिक महत्त्व दिले आहे.

प्रा. लास्की यांनीदेखील उपयुक्तता हीच हक्काची कसोटी मानली आहे.

परीक्षण : या सिद्धान्तावरही अनेकांनी आक्षेप घेतलेले आहेत. आक्षेपकांच्या मते, समाजहित ही हक्कांची एक उपयुक्त कसोटी आहे, हे जरी सत्य असले तरी समाजहिताची व्याख्या करणे कठीण आहे. बहुसंख्याकांचे हित, सत्तारुढ शासनसंस्थेने मानलेले हित असे अनेक अर्थ प्रकट होतात. त्यामुळे निश्चितपणे समाजहिताचा अर्थ सांगता येत नाही.

तसेच व्यक्तीचे हित आणि सामाजिक हित यात संघर्ष होऊ शकतो. अनेक वेळा समाजहिताच्या नावाखाली व्यक्तीला पायदळी तुडविले जाते, ही पण वस्तुस्थिती आहे.

थोडक्यात, हक्कांचा व्यक्तीहित आणि समाजहित यांच्याशी असलेला संबंध समाजकल्याणवादी सिद्धान्ताने स्पष्ट केला आहे आणि हीच गोष्ट या सिद्धान्ताच्या दृष्टीने जमेची बाजू आहे. हक्कांचा संबंध व्यक्ती, समाज व राज्य यांच्याशी येतो; म्हणून आजच्या बदलत्या काळात संपूर्ण समाजाचे कल्याण आणि त्याच्याशी व्यक्तिविकासासाठी सुसंवाद साधल्यास अनुकूल परिणाम प्राप्त होऊ शकतात. अर्थात, असा सुसंवाद लोकशाहीतच शक्य आहे.

5. हक्कांचा आदर्शवादी सिद्धान्त (*The Idealistic Theory of Rights*) :

या सिद्धान्ताचे समर्थक हक्काकडे नैतिक दृष्टिकोनातून पाहतात. त्यांच्या मते, व्यक्तीच्या आंतरिक अथवा आध्यात्मिक विकासासाठी आवश्यक असणारी बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होत. या सिद्धान्तानुसार विधिनियमापेक्षा नीतिकल्पनेवरच हक्क आधारित असतात. त्यामुळे वैध हक्कांपेक्षा आदर्श हक्कांचाच या सिद्धान्तात विचार केला आहे. प्रा. ग्रीन यांच्या मतेही हक्क म्हणजे मनुष्याच्या नैतिक जीवनाच्या पूर्तीसाठी आवश्यक असणारी शक्ती होय. मानवी व्यक्तिमत्त्व पूर्णतः विकसित होणे हाच हक्काचा हेतू आहे. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण विकास करणे हाच मानवाचा मूलभूत हक्क असून उरलेले सर्व हक्क या हक्कापासून निर्माण होतात, असे हा हक्क सांगतो.

परीक्षण : या सिद्धान्तावर टीका करणाऱ्यांनी असा आक्षेप घेतला आहे की, या सिद्धान्ताने नैतिक कल्पनांना अवास्तव महत्त्व दिले आहे आणि कायदा व वस्तुस्थिती याकडे दुर्लक्ष केले आहे. तसेच या सिद्धान्ताप्रमाणे व्यक्तीचा नैतिक विकास हाच सर्व हक्कांचा पाया आहे; परंतु समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा नैतिक विकास आणि त्याच्या मर्यादा राज्याला समजाणे शक्य नाही. याचे कारण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास ही एक मनोनिष्ठ कल्पना आहे. तसेच व्यक्तिविकास आणि समाजविकास यात संघर्ष निर्माण झाल्यास कोणता विकास श्रेष्ठ आहे याचे उत्तर या सिद्धान्तात दिलेले नाही.

हक्काच्या आदर्शवादी सिद्धान्तात हे दोष असले तरी आणि हा सिद्धान्त सर्वस्वी बरोबर नसला तरी इतर सिद्धान्तापेक्षा तो जास्त समाधानकारक आहे. याचे कारण या सिद्धान्ताची हक्काबाबतची भूमिका निश्चित आहे. व्यक्तिविकासाचा हक्क हा मूलभूत आहे आणि इतर सर्व हक्क त्यापासून निर्माण होत असल्यामुळे मतभेदाला वाव नाही.

कर्तव्ये (Duties)

हक्काची दुसरी बाजू म्हणजे कर्तव्य होय. हक्काबरोबरच कर्तव्ये येतात. म्हणजेच कर्तव्ये पार पाडल्याशिवाय हक्क प्राप्त होत नाहीत आणि हक्कांचा उपभोग घेतला म्हणजे कर्तव्ये करण्याची जबाबदारी येते. थोडक्यात, हक्क आणि कर्तव्ये परस्परांपासून अस्तित्वात राहू शकत नाहीत.

हक्कांप्रमाणेच कर्तव्येही दोन प्रकारची असतात :

(1) नैतिक कर्तव्ये (2) वैधानिक कर्तव्ये.

1. नैतिक कर्तव्ये : नैतिक कर्तव्ये करण्याची जबाबदारी सर्वसामान्य नीतिकल्पनांवर श्रद्धा असल्यामुळे येते. नैतिक कर्तव्ये लादलेली नसतात. कायद्याच्या मदतीने नैतिक कर्तव्ये करून घेता येत नाहीत; कारण नैतिक कर्तव्यांना दंडशक्तीचा आधार नसतो; त्यामुळे नैतिक कर्तव्ये पार पाडली नाहीत तर न्यायालयात दाद मागता येत नाही. परंतु जनमताच्या नैतिक दडपणामुळे अथवा समाजाची नैतिक मूल्ये कायम राखण्याची जबाबदारी वाटत असल्यामुळे ही कर्तव्ये करण्यास व्यक्ती तयार होते. उदा., वृद्ध माता-पित्यांची सेवा करणे, वडील-मंडळींचा मान राखणे, अपंगांना मदतीचा हात देणे इत्यादी.

2. वैधानिक कर्तव्ये : कायदेशीर अथवा वैधानिक कर्तव्ये म्हणजे ही कर्तव्ये व्यक्तीवर लादलेली असतात आणि कायद्यानुसार ती करावी लागतात. अशी कर्तव्ये शासन दंडशक्तीच्या जोरावर करून घेते आणि ती केली नाही तर नागरिक शिक्षेस पात्र होतो. उदा., कायद्याचे पालन करणे, कर भरणे इत्यादी.

नागरिकांची काही प्रमुख कर्तव्ये

1. राज्याशी एकनिष्ठता : प्रत्येक नागरिकाने राज्याशी एकनिष्ठ राहणे हे त्याचे पहिले कर्तव्य मानले जाते. नागरिकाने राज्याशी प्रतारणा करू नये. युद्धकाळी राज्याच्या संरक्षणासाठी त्याने एकनिष्ठ राहून राज्यासाठी सर्वस्व अर्पण केले पाहिजे आणि त्याबरोबरच शांततेच्या काळी राज्यातील सुव्यवस्था टिकविण्यासाठी साहाय्य केले पाहिजे.

2. कायद्याचे पालन : राज्याच्या कायद्याचे पालन प्रत्येक नागरिकाने करणे हेही प्रमुख कर्तव्य आहे. प्रत्येक लोकशाही राष्ट्रात कायद्याचे अधिराज्य असते. कायदा केवळ समाजातील शांतता व सुव्यवस्थेसाठीच आवश्यक आहे असे नव्हे, तर व्यक्तीच्या कल्याणासाठीही आवश्यक ठरतो. ऑरिस्टॉटल म्हणतो की, उत्तम नागरिक उत्तम राज्य निर्माण करतात आणि कायदा पालनाच्या वृत्तीतूनच आदर्श नागरिक निर्माण होऊ शकतात; म्हणून कायद्याचे पालन हे नागरिकांचे प्रमुख कर्तव्य ठरते.

3. कायद्यास विरोध : कायदापालन हे जसे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे त्याचप्रमाणे सरकारच्या जनहिताच्या विरोधी असणाऱ्या कायद्यास विरोध करणे हे देखील प्रसंगी नागरिकांचे कर्तव्य ठरते. काही कायदे अन्यायकारक असतात. काही वेळा शासन अन्यायकारक कायदे बळजबरीने जनतेवर लादते. अशा वेळी समाजाच्या आणि व्यक्तीच्या हितासाठी अशा समाजविरोधी कायद्यांना विरोध करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य ठरते.

4. कर देणे : समाजाच्या गरजांची परिपूर्ती करण्यासाठी राज्याला पैशाची जरुरी असते. हा पैसा नागरिकांकडूनच करूनपाने मिळत असतो; म्हणून राज्याने ठरविलेले सर्व कर भरणे हे नागरिकांचे कर्तव्य ठरते.

5. **मतदान करणे :** लोकशाहीत मतदान करणे हे कायदेशीर कर्तव्य नसले तरी मतदान हे नैतिक कर्तव्य आहे. हा हक्क योग्य प्रकारे बजावला पाहिजे; कारण त्यावरच योग्य असे सरकार सत्तेवर येणार असते. लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी प्रत्येक प्रौढ नागरिकाने मतदान करण्याचे कर्तव्य पार पाडले पाहिजे.

6. **इतर कर्तव्ये :** वरील प्रमुख कर्तव्यांशिवाय इतरही अनेक कर्तव्ये आहेत. त्यांपैकी काही कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

- (1) प्रत्येक नागरिकाने देशातील शांतता व सुव्यवस्था रक्षणासाठी न्यायदानास मदत करणे.
- (2) शांतता व सुव्यवस्था या बाबतीत सरकारला मदत करणे.
- (3) प्रत्येक नागरिकाने स्वकष्टार्जित संपत्ती मिळविणे.
- (4) देशाच्या रक्षणासाठी लष्करी सेवा करणे.
- (5) राष्ट्राची प्रतिष्ठा वाढेल असे वर्तन ठेवणे.

4.2 स्वातंत्र्य : अर्थ व प्रकार

(LIBERTY : MEANING AND TYPES)

सन 1789 मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे स्वातंत्र्य, समता आणि विश्वबंधुत्व या संकल्पनांना खव्या अर्थाने अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. तेव्हापासूनच स्वातंत्र्य हा विचार राज्यशास्त्रात महत्वपूर्ण बनला. आज 'स्वातंत्र्य' या संकल्पनेने व्यक्तिगत जीवनाप्रमाणेच राज्यशास्त्रातही महत्वाचे स्थान संपादन केलेले आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तीला स्वतःचा तसेच समाजाचा नैतिक व भौतिक विकास करणे शक्य होते.

'स्वातंत्र्य' या शब्दाला इंग्रजीत 'Liberty' आणि 'Freedom' हे पर्यायी शब्द आहेत. हे दोन्ही शब्द स्थूलमानाने एकाच अर्थाने वापरले जातात; पण या दोहोंत फरक आहे. Liberty हा शब्द लॅटिन भाषेतील 'Liber' या शब्दापासून उत्पन्न झाला आहे. 'Liber' या शब्दाचा अर्थ 'स्वतंत्र, बंधनांचा अभाव' असा होतो. या अर्थाने स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनांचा अभाव होय. मनुष्याला कोणत्याही प्रकारची बंधने नसली म्हणजे तो स्वतंत्र आहे, असा याचा अर्थ होतो. परंतु काही वेळा स्वातंत्र्याचा अर्थ बंधनांचा अभाव म्हणजेच अनिबंध स्वैराचार असाही घेतला जातो; पण स्वातंत्र्याचा हा अर्थ चुकीचा आहे. जेथे सर्वांना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करून घेता येईल अशी स्थिती म्हणजे स्वातंत्र्य होय. यासाठी विधिनियमांच्या मर्यादित राहूनच प्रत्येक जण इतरांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार न करता स्वतःच्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेणे आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्य - अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition of Liberty)

- ◆ “स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनांचा अभाव.” - हॉब्ज
- ◆ “इतर व्यक्तींच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण न करता स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे वागण्याचा अधिकार म्हणजे स्वातंत्र्य होय.” - हर्बर्ट स्पेन्सर

- ◆ “ज्या वर्तनाचा संबंध दुसऱ्याशी येतो अशा वर्तनासाठी व्यक्ती समाजाला जबाबदार राहू शकते. पण ज्या वर्तनाचा संबंध केवळ त्याच्या व्यक्तिगत जीवनाशी असतो त्या बाबतीत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य निरपेक्ष व अबाधित असते. स्वतःचे शरीर व बुद्धी यांवर व्यक्तीचा पूर्ण अधिकार असतो.” - मिल
- ◆ “स्वातंत्र्य म्हणजे मानवी समाजातील व्यक्तींना आपला संपूर्ण विकास होण्याकरिता संधी मिळण्यासारखी परिस्थिती निर्माण करणे होय.” - प्रो. लास्की
- ◆ “स्वातंत्र्य म्हणजे संचार करण्यास व उपभोगण्यास योग्य अशी भावनात्मक शक्ती होय.” - ग्रीन

स्वातंत्र्याच्या या व्याख्या विचारात घेतल्या तर त्यात हॉब्ज, हर्बर्ट स्पेन्सर, मिल यांच्या व्याख्या नकारात्मक, व्यक्तिवादी असून प्रा. लास्की, हर्बर्ट स्पेन्सर, मिल यांच्या व्याख्या सकारात्मक, उदारमतवादी व समाजवादी अशा दोन प्रकारच्या आढळतात. नकारात्मक स्वातंत्र्याचे समर्थन लॉक, स्पेन्सर, जे. एस. मिल हे विचारवंत करतात. हे सर्व विचारवंत 'Liberty' या शब्दाला महत्त्व देतात; कारण Liberty या शब्दाचा अर्थ 'बंधनाचा अभाव' असा होतो. नकारात्मक स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते व्यक्तीला बंधनापासून मुक्त ठेवतात. तसेच समाजाच्या नैसर्गिक अवस्थेला महत्त्व देतात. व्यक्तिवादी विचारसरणीचा प्रमुख समर्थक लॉक यांच्यां मते, राज्याची निर्मिती मुख्यतः व्यक्तीचा नैसर्गिक हक्क व स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी करण्यात आली आहे. नकारात्मक स्वातंत्र्याचा आणखी एक समर्थक हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी 'मॅन हर्सेस स्टेट' या आपल्या ग्रंथात राज्य व्यक्तिस्वातंत्र्याविरोधी असल्यामुळे राज्याकडे कमीतकमी अधिकार सोपवावेत असे म्हटले आहे. राज्याचे कार्य बाह्य आक्रमणापासून संरक्षण आणि अंतर्गत शांतता व असे म्हटले आहे. राज्याचे कार्य बाह्य आक्रमणापासून संरक्षण आणि अंतर्गत शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापित करणे एवढेच आहे असे स्पेन्सर यांनी म्हटले आहे. जे. एस. मिल यांनी व्यक्तीच्या कार्याची विभागणी स्वसंबंधी अथवा व्यक्तिगत आणि अन्यसंबंधी अथवा सामाजिक अशा दोन भागात करून व्यक्तिगत कार्यात राज्याने कोणताही हस्तक्षेप करू नये असे प्रतिपादन केले आहे.

थोडक्यात, नकारात्मक स्वातंत्र्याच्या पुरस्कर्त्यांना व्यक्तिगत अथवा खाजगी क्षेत्र अधिक विस्तृत असावे आणि राज्याचे कार्यक्षेत्र वाढवू नये असे वाटते; याचे कारण म्हणजे त्यांना राज्य व समाज यांच्याकडून व्यक्तीवर अन्याय होण्याची भीती वाटत होती. तसेच व्यक्तींचे स्वातंत्र्य व्यक्तीच्या अकार्यक्षमतेमुळे नव्हे तर राज्य व समाजाने व्यक्तीच्या कार्यात हस्तक्षेप केल्यामुळे समाप्त होते असेही त्यांनी म्हटले आहे. म्हणजेच नकारात्मक स्वातंत्र्याच्या समर्थकांच्या मते, स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनरहित अथवा मुक्त स्वातंत्र्य होय.

परंतु स्वातंत्र्यासंबंधीचा हा नकारात्मक विचार अपूर्ण, अव्यावहारिक आणि एकांगी स्वरूपाचा वाटतो; कारण बंधने नसतील तर माणूस कसाही वागेल. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार समजेल. बलवान माणूस दुर्बल माणसाची पिलवणूक करील; म्हणून नकारात्मक स्वातंत्र्याची कल्पना सुरुवातीस चांगली वाटत असली तरी अंतिम सत्ता या कल्पनेमुळे समाजाचे अस्तित्व धोक्यात येते. त्यामुळेच आज ही कल्पना मान्य करता येत नाही.

स्वातंत्र्याच्या सकारात्मक संकल्पनेत स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येण्यासाठी राज्य व समाजाची बंधने आवश्यक समजण्यात आली आहेत. व्यक्तिविकासासाठी योग्य अशी बंधने आवश्यक असतात. सकारात्मक स्वातंत्र्याच्या समर्थकांना व्यक्तिस्वातंत्र्य असून समाजापेक्षा वेगळे असे तिचे अस्तित्व असते ही कल्पना मान्य नाही. मनुष्य समाजात म्हणजे राज्यात राहतो. राज्य स्वातंत्र्य उपलब्ध करून देते आणि त्यावर आवश्यक तिथे बंधने टाकते. ग्रीन यांनी स्वातंत्र्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन मांडताना व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व समाजात विकसित होते; हा आधार मान्य करून स्वातंत्र्य ही एक समाजसापेक्ष, सद्भाव व्यक्त करणारी स्थिती मानली आहे. बंधनरहित स्वातंत्र्याची कल्पना ग्रीनला नकारार्थी स्वरूपाची वाटते. म्हणजेच स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत व्यक्तिविकास आणि सामाजिक सद्भाव यांचा समन्वय होऊन त्याला विधायक स्वरूप प्राप्त होते अशी ग्रीन यांची भूमिका आहे. प्रा. लास्की यांनीही व्यक्तित्व व सामाजिकता या दोन घटकांवर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, सर्व लोकांना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वोत्तम विकास करण्याची संधी ज्या सामाजिक स्थितीत प्राप्त होते तिची जोपासना म्हणजे स्वातंत्र्य होय असे वाटते. थोडक्यात, व्यक्तिमत्त्व विकासाचा समाज आणि राज्याशी संबंध जोडून लास्कीने त्याचे विधायक स्वरूप स्पष्ट केले आहे.

सकारात्मक स्वातंत्र्याची कल्पना ही अतिशय व्यापक असून तिची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

- (1) स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे.
- (2) स्वातंत्र्य या संकल्पनेत योग्य बंधनांची व्यवस्था केलेली असते आणि अयोग्य बंधने नाकारली जातात.
- (3) स्वातंत्र्याचे अस्तित्व राज्यातच शक्य आहे.
- (4) स्वातंत्र्याच्या कल्पनेत व्यक्तिहिताबरोबरच समाजहिताची भावना समाविष्ट असते.
- (5) स्वातंत्र्य, राज्य व सार्वभौमत्व यांत विरोध नाही आणि राज्य व समाजाने व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करता येईल अशी परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे.

स्वातंत्र्याचे प्रकार (Kinds of Liberty)

स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत व्यक्तिविकासाला पोषक अशी परिस्थिती निर्माण होते, ही कल्पना जरी असली तरी स्वातंत्र्याचे अनेकांनी अनेक अर्थ लावले आहेत; त्यामुळे स्वातंत्र्याचे अनेक प्रकारांत वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे.

1. नैसर्गिक स्वातंत्र्य (Natural Liberty) : हॉब्ज, लॉक, रूसो या सामाजिक करारवादी विचारवंतांनी नैसर्गिक स्वातंत्र्याचे प्रभावीपणे समर्थन केले आहे. त्यांच्या मते, निसर्गावस्थेत मानव पूर्ण स्वतंत्र होता अशी कल्पना केली आहे. म्हणजे निसर्गावस्थेतील मनुष्याला अमर्याद स्वातंत्र्य होते. राज्य अस्तित्वात येण्यापूर्वी मनुष्य हे स्वातंत्र्य मनसोक्त

उपभोगत होता. रूसो यांच्या मते, राज्याचा उदय होताच मनुष्याचे नैसर्गिक स्वातंत्र्य संपुष्टात आले आणि सामाजिक करार केल्यामुळे व्यक्तीला आपले नैसर्गिक स्वातंत्र्य गमवावे लागले.

परंतु नैसर्गिक स्वातंत्र्याची ही कल्पना म्हणजे स्वैराचाराचे हे मोहक रूप आहे; कारण राज्य आणि विधिनियम असल्याखेरीज खेरे स्वातंत्र्य प्राप्त होऊ शकत नाही. एका व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यामुळे दुसऱ्या व्यक्तीचे समान स्वातंत्र्य नष्ट होता कामा नये आणि असे घडून यावयाचे तर राज्य आणि विधिनियमाचे नियंत्रण मान्य करण्याशिवाय दुसरा उपाय नाही. तसेच नैसर्गिक स्वातंत्र्याच्या या कल्पनेतूनच मूलभूत हक्कांचा जन्म झाला आहे; परंतु मूलभूत हक्क मान्य केले तर त्याचा अर्थ व्यक्तीला अमर्याद स्वातंत्र्य होते किंवा असू शकते, हे सिद्ध होत नाही; कारण प्रत्येक हक्काला कर्तव्याची जोड असते, इकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

2. नागरी स्वातंत्र्य (Civil Liberty) : बार्कर यांच्या मते, नागरिक स्वातंत्र्य म्हणजे सुरक्षित जीवन जगण्याची हमी, विचार व वर्तन करण्यास मोकळीक व करार करण्याची आणि इतरांशी संबंध ठेवण्याची मुभा होय. दुसऱ्या शब्दांत, कोणत्याही व्यक्तीच्या वैयक्तिक वर्तनाच्या क्षेत्रावर व सामूहिक जीवनावर इतर व्यक्ती, समूह, संघटना किंवा शासनाकडून अतिक्रमण होण्याला प्रतिबंध करणारी सामाजिक व राजकीय स्थिती म्हणजे राजकीय स्वातंत्र्य होय.

नैसर्गिक स्वातंत्र्याच्या अगदी विरुद्ध अर्थाने ‘नागरी स्वातंत्र्य’ या शब्दाचा उपयोग करण्यात येतो. ‘संघटित राजकीय समाजात व्यक्तीला मिळणारे स्वातंत्र्य’ असाही नागरिक स्वातंत्र्याचा अर्थ होतो. मिल, रसेल, बार्कर, लास्की या विचारवंतांनी नागरी स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे. नागरिक स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत राज्याच्या उत्तरदायित्वाचे तत्वच समाविष्ट आहे आणि राज्य व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आघात करणार नाही व तसे केल्यास त्याला जाब विचारण्याचा अधिकार प्रत्येकाला राहील असा लास्की यांचा दृष्टिकोन आहे.

थोडक्यात, नागरी स्वातंत्र्य म्हणजे असे अधिकार की, जे तिला राज्यापासून मिळालेले आहेत; तसेच तिच्या रक्षणाची जबाबदारी राज्याने स्वीकारलेली आहे. अशा या नागरिक स्वातंत्र्यात जीवनाच्या सुरक्षेचा अधिकार, संपत्तीचा अधिकार, कायद्यासमोर समानता, विचारस्वातंत्र्य या गोष्टींचा समावेश होतो.

परंतु नागरी स्वातंत्र्य कधीही निरंकुश व अमर्यादित नसते. जर नागरी स्वातंत्र्याच्या वापरामुळे इतरांच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण होत असेल तर सरकार त्यात हस्तक्षेप करू शकते. तसेच नागरी स्वातंत्र्य सर्व राष्ट्रांत सारखे नसते.

3. राजकीय स्वातंत्र्य (Political Liberty) : ‘राज्याच्या कारभारात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य’ असे राजकीय स्वातंत्र्याचे प्रा. लास्की यांनी यथार्थ वर्णन केले आहे. राजकीय स्वातंत्र्यामध्ये मतदानाचा आणि प्रतिनिधी निवडण्याचा हक्क, निवडणुकीस उभे राहण्याचा हक्क, सरकारी पद प्राप्त करणे, सरकारवर टीका करण्याचा अधिकार इत्यादींचा समावेश होतो. राजकीय स्वातंत्र्याला लोकशाही राज्यातच पूर्ण स्वरूप प्राप्त होऊ शकते.

त्यासाठी प्रत्येक राज्यात घटनात्मक यंत्रणेद्वारा व संविधानिक पद्धतीने राज्यकारभारात भाग घेण्याची संधी सर्वांना उपलब्ध होईल याची तरतूद करावी लागते. राजकीय स्वातंत्र्याद्वारे जनता सरकारवर नियंत्रण ठेवत असते.

प्रा. लास्की यांच्या मते, राजकीय स्वातंत्र्यासाठी दोन अटींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे :

- (1) प्रत्येकाला सार्वजनिक प्रश्नांचा व राज्यकारभारविषयक समस्यांचा विचार करून मत व्यक्त करता येईल इतके शिक्षण मिळाले पाहिजे. शिक्षणामुळे जाणिवा स्पष्ट होतात आणि त्यामुळे व्यक्तीच्या स्व-हितासाठी योग्य त्या मागण्या करता येतात; म्हणून समाधानकारक शिक्षणव्यवस्था पाहिजे.
- (2) माहितीची उपलब्धता हे विचार व आकलनाचे स्वातंत्र्य असते; म्हणून सत्य व प्रामाणिक बातम्या नागरिकांपर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत. यासाठी वृतपत्र स्वातंत्र्य आवश्यक आहे; कारण याच बातम्यांवर नागरिक आपली मते बनवितात. चुकीच्या बातम्यांमुळे सार्वजनिक व शासकीय प्रश्नांवर लोकांना योग्य निर्णय घेता येत नाही.

4. **आर्थिक स्वातंत्र्य (Economic Liberty) :** प्रा. लास्की सारखे विचारवत आर्थिक स्वातंत्र्याला महत्त्व देतात. याचे कारण आर्थिक स्वातंत्र्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ नाही. आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या उपजीविकेसाठी योग्य प्रकारची संधी व सुरक्षितता मिळणे होय. लास्की यांच्या मते, आर्थिक स्वातंत्र्यामध्ये भुकेच्या भीतीपासून मुक्तता व बेरोजगारीच्या भयापासून मुक्तता अशा दोन गोष्टींचा समावेश केला पाहिजे. म्हणजेच जीवनविषयक गरजेतून आणि बेकारीच्या भीतीतून मुक्तता असणे यालाच 'आर्थिक स्वातंत्र्य' म्हणता येईल.

थोडक्यात, राजकीय स्वातंत्र्याचा खरा उपभोग घेण्यासाठी भूक, बेकारी आणि भावी आयुष्याविषयी सतत वाटणारी चिंता यांपासून व्यक्तीला मुक्ती मिळाली पाहिजे. औद्योगिक क्षेत्रातही लोकशाही तत्वांचा अवलंब केल्याने आर्थिक स्वातंत्र्याचा लाभ होऊ शकतो. म्हणजेच मालक व मजूर यांना व्यवस्थापनात समान अधिकार, कामाचे तास व मजुरी योग्य प्रमाणात राखण्याचा अधिकार, बेकारी, आजार, अपघात आणि म्हातारपण या काळातील तरतूद, संघटना स्थापन करणे व आपल्या रास्त मागण्यांचा पाठपुरावा करणे यांमुळे औद्योगिक व आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त होऊ शकते. आर्थिक स्वातंत्र्याचा मर्थितार्थ असा की, प्रत्येक नागरिकाला आपल्या उपजीविकेची साधने व संधी उपलब्ध करून देणे आणि आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त करून देणे होय.

5. **राष्ट्रीय स्वातंत्र्य (National Liberty) :** व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच विचार जसा आवश्यक मानलेला आहे त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचाही विचार होणे अपरिहार्य आहे. याचे कारण म्हणजे व्यक्तीला खरे व पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवायचे असेल तर प्रथमतः राष्ट्र स्वतंत्र असावे लागते. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हा सर्व स्वातंत्र्याचा आधार आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य असेल तरच राजकीय, नागरी, आर्थिक आणि धार्मिक स्वातंत्र्य निर्माण

होऊन व्यक्तिविकासाचे उद्दिष्ट सफल होईल. व्यक्तिविकास आणि समूहविकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असणाऱ्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा अर्थ राष्ट्राबाहेरील कोणत्याही सत्तेचे अगर संस्थेचे नियंत्रण राष्ट्रावर नसणे होय. परकीय नियंत्रण हे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य नष्ट करते.

स्वातंत्र्याचे संरक्षण

व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्य आवश्यक आहे याविषयी कोणाचेही दुमत नाही; परंतु नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण होऊ शकते. हे आक्रमण एका नागरिकाच्या स्वातंत्र्यावर दुसऱ्या नागरिकाकडून होऊ शकते. त्याचप्रमाणे शासनसंस्था अथवा सरकारकडून नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण होऊ शकते. नागरिकांचे हक्क सुरक्षित राहावेत आणि त्यांच्यावर इतर नागरिक व सरकार यांच्याकडून आक्रमण होऊ नये यासाठी पुढील उपाययोजना करणे आवश्यक असते.

- (1) व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची हमी घटनेने दिली पाहिजे. घटनेत स्वातंत्र्य नमूद केल्याने त्याला न्यायालयीन संरक्षण मिळू शकते.
- (2) राज्या-राज्यातील संघर्ष आणि व्यक्ती-व्यक्तीमधील परस्पर संघर्ष यांची निष्पक्षपातीपणे चौकशी होऊन न्याय मिळण्यासाठी स्वतंत्र न्यायमंडळे पाहिजेत. तसेच या न्यायमंडळावर शासनसंस्थेचे अथवा जनमताचे दडपण नसावे. अशी स्वतंत्र न्यायमंडळे असतील तर व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अबाधित राहू शकते.
- (3) राज्यांनी केलेल्या लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकारही व्यक्तिस्वातंत्र्याला पोषक ठरतो.
- (4) सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्यक्तिस्वातंत्र्याला पोषक असते; म्हणून सत्तेचे विकेंद्रीकरण जितके अधिक तितके नागरिकांचे स्वातंत्र्य अबाधित राहण्याची शक्यता असते.
- (5) समाजातील विशेषाधिकार नष्ट केल्यानेही सर्वांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होते.
- (6) नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होण्यासाठी सरकारचे प्रत्येक धोरण व कृती निष्पक्षपाती स्वरूपाची असली पाहिजे.
- (7) नागरिकांनी स्वतःच्या स्वातंत्र्यासाठी जागरूक असणे हीच स्वातंत्र्याची खरी हमी असते. स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी वाटेल ती किंमत देण्यास आणि संघर्ष करण्यास व्यक्तीने तयार असले पाहिजे.

विधिनियम आणि स्वातंत्र्य (Law and Liberty)

स्वातंत्र्य आणि विधिनियम यांचे परस्परसंबंध काय असावेत याविषयी परस्परविरोधी मते मांडली जातात. स्वातंत्र्याचे नकारात्मक आणि सकारात्मक असे दोन अर्थ लावले आहेत. त्यामुळे कायदा हा स्वातंत्र्याला पूरक आहे की नाही यासंबंधी परस्परविरोधी विचार प्रचलित आहेत. बंधनरहित स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या मिल व स्पेन्सर या व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद्यांनी स्वातंत्र्याचा खरा उपभोग कायद्याच्या अनुपस्थितीत घेता येतो असे मानले आहे. परंतु 'स्वातंत्र्य म्हणजे नियंत्रणाचा अभाव' असा अर्थ घेतल्यास प्रत्येक व्यक्ती स्वैराचारी वृत्तीने वागू लागेल आणि त्यामुळे राज्यात अराजकता निर्माण होऊन कोणाचेही स्वातंत्र्य अबाधित राहणार नाही.

स्वातंत्र्याचा सकारात्मक अर्थ लावण्या ग्रीन, लास्की यांसारख्या विचारवंतांनी कायदा हा स्वातंत्र्याला पूरक आहे असे मत मांडले आहे. उचित विधिनियमांचा स्वीकार केला तर स्वातंत्र्याचा खरा आविष्कार होतो आणि त्याला राज्याचा खरा समर्थ आधार आवश्यक असतो अशी त्यांची भूमिका आहे. म्हणजेच व्यक्तीच्या योग्य स्वातंत्र्याचे रक्षण कायदा करत असतो. स्वातंत्र्याची हमी विधिनियमांमुळे च मिळू शकते.

परंतु प्रत्येक विधिनियम हा स्वातंत्र्याला पोषक ठरेलच असे नाही. काही विधिनियम स्वातंत्र्याला बाधा पोहोचवितात. विधिनियमांचे ध्येय व्यापक, परिवर्तनशील आणि सामाजिक प्रगतीस अनुकूल असावे. हुक्मशाही आणि जुलमी राजवटीतील कायदे स्वातंत्र्याला मारक ठरतात; परंतु लोकशाहीमध्येसुद्धा यंत्रणेतील दोषांमुळे अयोग्य व अन्यायी कायदे केले जातात. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येते. म्हणून अशा प्रसंगी जनतेने सर्तक व जागरूक राहून अयोग्य व अन्यायी कायद्यांना विरोध करणे गरजेचे असते.

4.3 समता : अर्थ व प्रकार

(EQUALITY : MEANING AND TYPES)

समता - अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definitions of Equality)

व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला काही अर्थ प्राप्त करून घावयाचा असेल तर समता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. समता ही स्वातंत्र्याची एक महत्वाची अट आहे; म्हणून आधुनिक काळातील राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्थेमध्ये समतेच्या तत्वाचा आग्रह धरला जात आहे. यापूर्वीच्या मानवी समाजाच्या इतिहासात खन्या अर्थाने संपूर्ण समता प्रस्थापित झालेली आढळून येत नाही. एक धार्मिक आणि नैतिक तत्व म्हणून तत्वज्ञानात आणि धर्मग्रंथात समतेचा उल्लेख केलेला आढळून येतो. त्यानंतरच्या काळात नैसर्गिक हक्काच्या सिद्धान्तात मानव जन्मतः समान व स्वतंत्र आहे असे प्रतिपादन केले गेले. सन 1776 च्या अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यात आणि सन 1789 च्या फ्रान्समधील राज्यक्रांतीनंतर वैधानिक समतेचे तत्व मूर्त स्वरूपात अस्तित्वात आले आणि कायद्यापुढे समान दर्जा मान्य करण्यात आला.

त्यानंतर आधुनिक समाजातील व्यवस्थेत समान संधी आणि समान सुखसोईच्या स्वरूपात समता प्रस्थापित करण्यात यावी असा आग्रह धरण्यात येऊ लागला; परंतु सर्व लोकांची नैसर्गिक समता हा एक आदर्श असला तरी प्रत्यक्षात मात्र नैसर्गिक विषमता हीच वस्तुस्थिती आहे. शारीरिक आणि मानसिक सामर्थ्य, बुद्धी, इतर गुण या बाबतीत सर्व मानव सारखे नाहीत. व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये जन्मतःच अनेक बाबतीत फरक आढळून येतो. प्रत्येकाच्या इच्छा-आकांक्षा, गरजा, सामर्थ्य भिन्न आहेत. म्हणून समान संधी व सारख्या सुखसोई सर्वांना उपलब्ध करून देणे नेहमीच शक्य नसते.

समतेच्या संकल्पनेचे व्यवहार्य दृष्टीने प्रा. लास्की यांनी विश्लेषण केले आहे. प्रा. लास्की यांच्या मते, जेथे विशेषाधिकार अस्तित्वात असतात तेथे समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही. समाजातील वरिष्ठ वर्गाचा विशेषाधिकार जोपर्यंत नष्ट होत नाही तोपर्यंत

समाजात समता प्रस्थापित होऊ शकणार नाही. कारण समाजातील विशेषाधिकार प्राप्त झालेला समूह दुसऱ्या समूहाच्या हक्कांचा बळी घेतो आणि आपले हक्क उपभोगतो. भारतातील जातिव्यवस्थेमधील या विशेषाधिकार असणाऱ्यांनी म्हणजे उच्च जातीच्या लोकांनी अशा रीतीने कनिष्ठ जातीच्या लोकांचे हक्क हिरावून घेतले आणि सामाजिक विषमता कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

प्रा. लास्की यांनी समान संधीपेक्षा पुरेशा संधीवर अधिक भर दिला आहे. याचा अर्थ असा की, राज्याने सर्वांना योग्य अशा संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत आणि त्या उपलब्ध करून देताना कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करू नये. व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये जन्मजात गुणांमुळे अथवा विशिष्ट परिस्थितीमुळे असमानता निर्माण होत असली तरी मानव म्हणून जगण्यासाठी त्याला काही किमान आधारभूत व्यवस्थेची गरज असते. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हे मानवी जीवनाचे ध्येय असते; म्हणूनच व्यक्तिमत्त्व विकास करून घेण्याची सर्वांना समान संधी आणि त्याला बाधा आणणाऱ्या विशेष सवलतींचा नकार म्हणजे समता होय असे लास्कीचे मत आहे.

समता म्हणजे मानवनिर्मित विषमता आणि भेदभाव नष्ट करून सर्वांना समान संधी मिळण्याची तरतूद करणे होय. आपली समाजरचना विषमता व विशेषाधिकार यांवरच आधारलेली आहे. वरिष्ठ जाती आणि वर्ग यांना विशेष अधिकार प्राप्त होतात. आपले हे विशेष हक्क शाबूत ठेवण्यासाठी कृत्रिम विषमता त्यांनी निर्माण केली. वंश, वर्ण, वर्ग, जाती, भाषा, धर्म, लिंग यांवरून कृत्रिम भेदभाव करण्यात आले. ही मानवनिर्मित कृत्रिम विषमताच समता प्रस्थापनेच्या मार्गात अडथळा ठरली. म्हणून मानवनिर्मित विषमता नष्ट केल्याने समता निर्माण होऊ शकते असे लास्कीने प्रतिपादन केले आहे.

थोडक्यात, समता म्हणजे जात, धर्म, वर्ण, वंश, लिंग या आधारावर राज्याने कोणत्याही कायद्यावर आधारित भेदभाव करू नयेत. दुसरे म्हणजे सर्वांना पुरेशी संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. आवश्यक शिक्षण, अन्न, वस्त्र, निवारा, आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त झाली तरच समता निर्माण होऊ शकते. या सगळ्यांचा मर्थितार्थ असा : समता म्हणजे सर्वांना एकाच पातळीवर आणणारी प्रक्रिया नाही तर विषमतेमुळे बिघडलेला समतोल पुन्हा प्रस्थापित करून समतोल राखणारी प्रक्रिया होय.

समतेच्या व्याख्या :

- ◆ “समतेच्या सिद्धान्ताचे तात्पर्य म्हणजे सर्व लोकांना बरोबरीचा समतेचा असा अधिकार की ज्याद्वारे त्यांना आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण करता येतील.”
- प्रा. डी. डी. राफेल
- ◆ “समता ही तिच्या मूळ स्वरूपात एक सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया आहे. समतेचा पहिला अर्थ म्हणजे समाजात कोणतेही विशेषाधिकार नसावेत आणि दुसरा अर्थ म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला आपली योग्यता दाखविण्याची तसेच आपल्या शक्तीचा उपयोग करण्याची पूर्ण संधी उपलब्ध असली पाहिजे.”
- प्रा. लास्की

- ◆ “समतेचा वास्तविक अर्थ म्हणजे अधिकाराच्या स्वरूपात मला ज्या सोई प्राप्त होतात त्याच सुविधा आणि त्याच प्रमाणात दुसऱ्या व्यक्तीलाही प्राप्त व्हाव्यात; तसेच दुसऱ्याला जे अधिकार प्राप्त झाले आहेत ते मलाही प्राप्त व्हावेत.”
- बार्कर

समतेचे प्रकार (Kinds of Equality)

समतेचे प्रमुख पाच प्रकारांत वर्गीकरण केले जाते :

(1) नागरी समता	(2) सामाजिक समता	(3) राजकीय समता
(4) नैसर्गिक समता	(5) आर्थिक समता.	

1. नागरी समता (Civil Equality) : नागरी समता म्हणजे कायद्यासमोर सर्व नागरिक समान असणे, प्रत्येकाला समान अधिकारांची प्राप्ती व त्याचा उपभोग घेता येणे आणि कायद्याचे संरक्षण सर्वांना सारखेच प्राप्त होणे होय. ‘कायद्यासमोर समता’ हे तत्व नागरी समतेला पायाभूत ठरले आहे. भारतीय राज्यघटनेने समतेच्या तत्वाला मान्यता दिलेली असून मूलभूत हक्कांमध्ये समतेचा उल्लेख केलेला आहे. कायद्याचे राज्य प्रस्थापित होण्यासाठी सर्व व्यक्तींना कायद्याचे समान संरक्षण मिळेल आणि सर्वांना कायद्यासमोर समान मानले जाईल असे स्पष्ट केले आहे. धर्म, जात, वंश, लिंग यांवरून भेद केला जाणार नाही. अशा प्रकारे समता प्राप्त झाल्याने नागरिक आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व उन्नती करू शकतो.

2. सामाजिक समता (Social Equality) : सामाजिक समता म्हणजे समाजातील सर्व व्यक्तींना धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांत प्रतिष्ठेने व भेदभाव न करता मिळालेले जीवन जगण्याचा अधिकार होय. समाजातील सर्व घटक व्यक्तींचा दर्जा समान असावा आणि उच्च-नीच असा भेदभाव केला जाऊ नये; कारण त्यामुळे च सामाजिक समता साध्य होऊ शकते. सामाजिक जीवनात उच्च-नीच भेद मानणे म्हणजे व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार नाकारण्यासारखेच आहे. समाजातील मानवनिर्मित विषमतेमुळे सामाजिक समता प्रस्थापित करणे अशक्यप्राय झाले आहे. भारतातील जातिव्यवस्था ही सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या मार्गातील मोठा अडसर बनलेला आहे. त्यासाठी भारतीय घटनेत समतेचा हक्क, अस्पृश्यतेचे उच्चाटन यांसारख्या तरतुदी केल्या आहेत; परंतु सामाजिक समता केवळ कायद्याने साध्य होणारी गोष्ट नाही. त्यासाठी विचारविनिमय, प्रचार, सद्संदिवेक बुद्धीला आवाहन या मार्गानी लोकमताचे परिवर्तन झाले पाहिजे. सामाजिक समतेचे महत्त्व या कारणासाठी आहे की, त्यामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मसन्मानाची भावना जागृत होते व व्यक्तिविकास घडून येतो.

3. राजकीय समता (Political Equality) : सर्व राजकीय हक्कांचा उपभोग सर्वांना समान रीतीने घेता आला पाहिजे, हाच अर्थ राजकीय समतेत अंतर्भूत आहे. म्हणजेच सर्व नागरिकांना जेव्हा समान नागरी हक्क आणि राज्यव्यवस्थेत भाग घेण्याची समान संधी मिळते तेव्हा राजकीय समता प्रस्थापित होते. मतदान करणे, निवडणुकीस

उभे राहणे, सार्वजनिक पद प्राप्त करणे इत्यादींबाबत सर्व नागरिकांचा दर्जा समान मानला गेला; म्हणजे राजकीय समतेच्या तत्वांना मान्यता मिळून लोकशाही स्थापन होण्यास मदत होते. राजकीय समता प्रस्थापित झाली तरच लोकशाही यशस्वी होते; कारण राजकीय समतेच्या तत्वावरच लोकशाहीची उभारणी झालेली आहे. आज जगातील बहुसंख्य राष्ट्रांनी लोकशाहीचा अवलंब केल्यामुळे राजकीय समता सर्वांना प्राप्त झाली आहे.

परंतु राजकीय समता प्रस्थापित व्हावयाची असेल तर आर्थिक समता प्रस्थापित झाली पाहिजे. समाजामध्ये आर्थिक दरी मोठ्या प्रमाणात असेल तर श्रीमंत वर्गाच्या हाती सत्ता जाते आणि राजकीय हक्कांना काहीच अर्थ राहत नाही. राजकीय समता टिकण्यासाठी आर्थिक समतेचा आधार असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

4. नैसर्गिक समता (Natural Equality) : जॉन लॉक सारख्या उदारमतवादी विचारवंताने सर्वप्रथम नैसर्गिक समता आणि स्वातंत्र्य यांचा पुरस्कार केला. मानव हा निसर्गतःच स्वतंत्र व समान आहे. निसर्गाने सर्व व्यक्तींना समान निर्माण केले आहे. त्यामुळे समाज किंवा राज्याद्वारे लोकांमध्ये भेदभाव करणे नैसर्गिक समतेच्या विरुद्ध आहे; असा नैसर्गिक समतेचा अर्थ आहे.

परंतु निसर्गात सर्व मानव समान नाहीत. मानवी समाजातील सर्व व्यक्ती शारीरिक, मानसिक व बौद्धिकदृष्ट्या समान असूच शकत नाहीत. तसेच त्यांच्या आशा-आकांक्षा, गरजा अथवा प्रयत्न सारखे नसतात; परंतु असे असले तरीही मानवी समाजाचे घटक या नात्याने त्यांचा मानवी गुणांच्या समानतेने विकास घडवून आणण्यासाठी समान संधीची तरतूद करण्यात यावी असे मत मान्य होऊ लागले आहे. मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचे ध्येय समान असल्याने हे ध्येय साध्य करण्यासाठी सर्वांना समान वागणूक व समान संधी दिली पाहिजे; त्यामुळे मानवनिर्मित कृत्रिम विषमता दूर होईल असा नैसर्गिक समतेचा अर्थ होतो.

5. आर्थिक समता (Economic Equality) : आधुनिक काळात आर्थिक समतेच्या प्रश्नाला अधिक महत्व दिले जाते. सामाजिक, राजकीय, नागरी समतेपेक्षा आर्थिक समतेचे महत्व अधिक आहे. आर्थिक समतेचे महत्व प्रतिपादन करताना प्रा. लास्की म्हणतात, “आर्थिक समतेशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला कोणताही अर्थ नसतो. आर्थिक समता निर्माण झाली नाही तर ज्यांच्या हाती आर्थिक सत्ता केंद्रित होते त्यांना इतरांच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करणे सोपे जाते. म्हणजेच समाजात विषमता निर्माण होते.”

थोडक्यात, आर्थिक समता लोकशाहीचा आधार आहे असे म्हणावे लागेल.

आर्थिक समतेच्या एका बाजूने विचार करताना, उत्पन्न व संपत्ती यांची समता असे म्हटले जाते. परंतु हा अर्थ एकांगी व चुकीचा आहे; कारण वास्तवात प्रत्येकाचे सामर्थ्य कर्तृत्व, बुद्धिमत्ता व प्रयत्न सारखे नसल्यामुळे प्रत्येकाला समान वेतन व समान संपत्ती असे संपूर्ण समतेचे तत्त्व कधीच अस्तित्वात येणार नाही.

आर्थिक समतेचा वास्तविक अर्थ असा सांगता येईल की, प्रत्येकाच्या जीवनविषयक गरजा समान असल्यामुळे त्यांची समानतेने पूर्ती करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच गरजा समान असल्यामुळे त्यांची समानतेने पूर्ती करणे आवश्यक आहे. आपल्या जीवनाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या ज्या मूलभूत गरजा आहेत प्रत्येकास आपल्या जीवनाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या ज्या मूलभूत गरजा आहेत

त्या भागविता आल्या पाहिजेत. तसेच या आर्थिक समतेनुसार श्रीमंत व गरीब यांच्यातील अंतर कमी झाले पाहिजे. कारण आर्थिक समतेवरच समताधिष्ठित समाज निर्मिला जाऊ शकतो. आर्थिक समतेचा लेनिनप्रत अर्थ असा की, ज्याच्या-त्याच्या गरजेनुसार व ज्याच्या-त्याच्या पात्रेनुसार व्यक्तीस उत्पन्न मिळाले पाहिजे. प्रा. लास्की यांच्या मते, आर्थिक समता म्हणजे प्रत्येकाला त्याच्या जीवनाच्या गरजा समाधानकारकरीत्या भागविता येतील एवढे किमान वेतन मिळाले पाहिजे आणि समाजात उच्च-नीच भाव निर्माण होईल एवढी तीव्र आर्थिक विषमता नसावी.

आधुनिक काळात जगामध्ये सर्व विविध शासनाकडून समतेची संकल्पना स्वीकृत केल्याचे दिसून येते. लोकशाही तत्त्वांच्या अंतर्गत समतेचे तत्व कायद्याच्या माध्यमातून अस्तित्वात आणण्याचा प्रयत्न पुरोगामी राज्य करत असल्याचे स्पष्ट होते. कायद्याच्या भाषेत समता म्हणजे सर्व नागरिकांना समान वागणूक देणे. या दृष्टिकोनाने विचार केल्यास, विविध राज्यांमध्ये खन्या अर्थाने व वास्तविक स्वरूपात ते आले आहे काय? कायदेजन्य स्थिती व वास्तविक स्थिती यामध्ये खूप मोठी दरी असल्याचे स्पष्ट होते. सामाजिक दर्जा, आर्थिक साधनसामग्री आणि इतर यांमध्ये असलेली विषमता सामाजिक असमानता निर्माण करत असते. लोकशाहीचे सर्वांत महत्वाचे तत्व समानता असले तरी ते आदर्श स्वरूपातच राहिले पाहिजे. राजकीय सत्तेमुळे काही विशिष्ट वर्गांपुरताच समानतेच्या अधिकाराचा उपभोग घेतला जातो. राजकीय पक्ष असूनही प्रतिनिधित्वामुळे समानता प्रस्थापित होऊ शकत नाही. कारण ज्यांच्याकडे सत्ता असते त्यांना विशेष व वेगळ्या सवलती मिळत असतात. सामाजिक क्षेत्रातसुद्धा विविध रुढी-परंपरांमुळे असमानता सर्वत्र दिसून येते आणि कायदा सामाजिक असमानता नष्ट करू शकत नाही. आर्थिक असमानतासुद्धा या सिद्धान्ताची वास्तविकरीत्या समानता प्रस्थापित करू शकत नाही. त्यामुळे वास्तविक क्षेत्रात समानता केवळ कायद्याने प्रस्थापित होऊ शकत नाही हे स्पष्ट होते.

स्वातंत्र्य व समता यांमधील संबंध

(Relation between Liberty and Equality)

व्यक्तिविकासासाठी स्वातंत्र्य आणि समता या दोन्हींची आवश्यकता आहे; पण स्वातंत्र्य आणि समता या दोन्ही कल्पना परस्परपूरक आहेत की परस्परविरोधी आहेत असा एक वाद उपस्थित केला जातो.

डी. टॉकब्हिल आणि लॉर्ड अँकटन यांच्या मते, स्वातंत्र्य व समता परस्परविरोधी आहेत. समता म्हणजे स्वातंत्र्याचा संकोच असे त्यांचे मत आहे. लॉर्ड अँकटन यांच्या मते, जेथे स्वातंत्र्य असते तेथे समता नसते आणि जेथे समता असते तेथे स्वातंत्र्य नसते. याचे कारण समता नैसर्गिक तत्वाच्या एकदम विरोधी आहे. तसेच स्वातंत्र्य म्हणजे अनिर्बंधता असे समीकरण केले आहे. सत्ता व संपत्ती मिळविण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला अमर्याद स्वातंत्र्य असते असा याचा अर्थ आहे. पण हा विचार एकांगी आहे; कारण सत्ता व संपत्ती यांचे केंद्रीकरण स्वातंत्र्याला घातक ठरते. सत्ता व संपत्ती एकत्र येण्याने राज्यकर्ते स्वार्थी व हुकूमशहा बनून बहुसंख्य जनतेची पिळवणूक करतात; म्हणून समाजकल्याणाच्या दृष्टीने स्वातंत्र्यावर काही मर्यादा घालणे अपरिहार्य आहे.

प्रा. लास्की, बार्कर, आर. एच. टॉनी या विचारवंतांनी स्वातंत्र्य व समता परस्परपूरक आहेत असा दृष्टिकोन मांडला आहे. लास्कीच्या मते, स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तिविकासाची संधी होय आणि समता म्हणजे सर्वांना विकासाची समान संधी होय. म्हणून स्वातंत्र्य व समता हे दोन्ही परस्परपूरक आहेत. समतेमुळे स्वातंत्र्य नष्ट होत नाही; उलट स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी समतेचा उपयोगच छोतो. समाजामध्ये विषमता असेल तर स्वातंत्र्य नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागते. यासाठी स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार असे न मानता त्यावर काही बंधने घातली तर समता प्रस्थापित करता येते. म्हणून स्वातंत्र्य म्हणजे मर्यादित स्वातंत्र्य असा अर्थ घेतला असता असे म्हणता येते की, स्वातंत्र्य समतेला पूरक आणि पोषक असते.

4.4 न्याय : अर्थ व प्रकार

(JUSTICE : MEANING AND TYPES)

राज्यशास्त्रामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या आदर्शप्रमाणेच न्यायाची संकल्पनाही अत्यंत महत्त्वाची मानलेली आहे. न्याय व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास घडून येण्यासाठी, लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी आवश्यक असल्यामुळे आणि कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीचा न्याय्य आधार असल्यामुळे न्यायाचे महत्त्व निर्विवादपणे मान्य झाले आहे. न्याय ही महत्त्वाची संकल्पना असली तरी ही एक बहुअर्थीय संकल्पना आहे. तसेच कालपरत्वे न्यायाचे स्वरूप सतत बदलत राहिलेले आहे. याचे कारण न्यायाची कोणतीही एक सर्वमान्य परिभाषा व संकल्पना नाही आणि बदलती मूल्ये व परिस्थिती यांचा परिणाम म्हणून त्याचे स्वरूप सतत बदलत असते. त्यामुळे आदर्श व प्रत्यक्ष न्यायाच्या स्थितीत अंतर पडलेले दिसून येते. यामुळे 'न्याय' ही संकल्पना महत्त्वाची असून अतिशय वादग्रस्त आहे.

'न्याय' या शब्दाला इंग्रजी भाषेत 'Justice' असे म्हणतात. 'Jus' या लॅटिन शब्दापासून 'Justice' हा शब्द बनलेला आहे. त्याचा शब्दशः अर्थ जोडणे, बसविणे, गाठ मारणे, एकत्र बांधणे असा होतो. लाक्षणिक अर्थाने माणसाने माणसाला जोडणे, माणसांना समाजात योग्य जागी बसविणे अशा प्रक्रियेचा त्यात अंतर्भव आहे. व्यवहारात सद्गुण किंवा चारित्र्यसंपन्न वर्तनातून न्यायाची निर्मिती होत असते असे म्हटले जाते.

- ◆ "न्याय म्हणजे अशी जीवनव्यवस्था की, ज्यात मानवी व्यक्तिमत्त्व व त्यांचे आदर्श साध्य होणे अभिप्रेत आहे." - हिटरीबटन मूरहेड
- ◆ "न्याय हा मूल्यांचा मेळ घालणारा व समन्वय साधणारा असतो. तो त्या मूल्यांची समायोजित व एकात्म पूर्णाकृतीच असतो." - अर्नेस्ट बार्कर

अर्नेस्ट बार्करने न्यायाचा संबंध उच्च अशा न्यायाच्या मूल्य संकल्पनेशी जोडला आहे. मनुष्याने आपल्या सामाजिक व राजकीय जीवनात स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तीन मूल्यांना प्राधान्य दिले आहे. सामाजिक व राजकीय जीवनात या तिन्ही मूल्यांची परस्पर सांगड घालणे, त्यांच्यात सहकार्य निर्माण करणे व समन्वयाद्वारे उद्दिष्ट प्राप्त करणे यालाच न्याय म्हणता येईल असे बार्करने प्रतिपादन केले आहे.

थोडक्यात, न्यायाच्या कल्पनेचा संबंध एकूण सामाजिक वर्तनाशी आहे. म्हणून सामाजिक वर्तनात जसे कालानुरूप बदल संभवतात तसे न्यायाच्या संकल्पनेतही कालानुरूप बदल संभवतात; म्हणजेच 'न्याय' ही संकल्पना कालसापेक्ष आहे असे प्लेटो, ऑरिस्टॉटल, बेंथॅम, मिल हे विचारवंत मानतात.

माणसांचे व मूल्यांचे समायोजन हे न्यायाचे बाबत यांनी सांगितलेले प्रयोजन 'भारतीय न्याय' या शब्दांच्याही पारंपरिक वापरामधून स्पष्ट दिसते. प्राचीन भारतीय ग्रंथात न्यायविद्येला 'आन्वीक्षिकी' असे म्हणतात. तसेच तिला सर्व विद्येचा प्रदीप मानतात. कारण ती हेतूने म्हणजे युक्तीने प्रमेय विषयाचे अन्वेषण कसे करावयाचे हे सांगते. युक्तिवादातून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांचा सम्यक बोध होतो. भारतीय परंपरेनुसार युक्तिवादाचे शास्त्र म्हणजे न्यायविद्या-प्रमाणाच्या योगाने अर्थाचे म्हणजे वस्तुतत्त्वाचे केलेले परीक्षण म्हणजे न्याय होय.

थोडक्यात, न्यायाची संकल्पना स्पष्ट करताना हे लक्षात ठेवावे लागते, 'न्याय म्हणजे काय ?' या प्रश्नाचे एकच एक उत्तर देणे शक्य नाही. परंतु ज्या मूल्यांच्या अनुषंगाने मानवाने ही संकल्पना आजपर्यंत मांडली त्याची स्थूल मांडणी करूनच या प्रश्नाचे उत्तर दिले जाऊ शकते.

न्यायासंबंधीचे सिद्धान्त (Theory of Justice)

राजकीय, आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्याचा परस्परांशी मेळ घालणे; राजकीय, आर्थिक व सामाजिक समतांचा समन्वय साधणे आणि एकूणच स्वातंत्र्याचा समतेशी सर्वतोपरी सुसंवाद राखून त्यांना संतुलित ठेवणे हे अवघड कार्य न्याय संकल्पना बजावत असते. हीच भूमिका स्वीकारून न्यायासंबंधीचे विविध सिद्धान्त मांडले गेले व याच न्याय सिद्धान्तावरून राजकीय, सामाजिक व आर्थिक असे न्यायाचे प्रमुख तीन प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे. हे प्रकार समजून घेण्याअगोदर न्यायासंबंधीचे सिद्धान्त अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

1. न्यायासंबंधीचा तात्त्विक सिद्धान्त :

भारतातील प्राचीन काळातील 'धर्म' संकल्पना आणि प्लेटोची 'न्याय' संकल्पना ही न्यायाचा तात्त्विक दृष्टिकोन स्पष्ट करणारी उदाहरणे आहेत. प्राचीन भारतीय ग्रंथांनी समाजधारणा टिकविण्याची जबाबदारी राजावर सोपविलेली होती. प्रत्येक व्यक्तीला तिचा स्वधर्म पाळण्यास प्रवृत्त करणे, इतरांचा धर्म आचरणापासून परावृत्त करणे आणि प्रत्येक समाजगटाची आपापली भूमिका पार पाडून समाजव्यवस्था टिकवून ठेवील हे पाहणे; हे राजाचे कर्तव्य होते. तो राजधर्म होता आणि तोच न्यायही समजला जात असे. तसेच 'धर्म' या भारतीय संकल्पनेत केवळ धार्मिक तत्त्वज्ञान व उपासना पद्धती नसून जीवनाचे सर्वांगीण तत्त्वज्ञान आणि समाजधारणेचा आधार समाविष्ट असून राज्य हे त्याच्या रक्षणाचे साधन आहे असे मत मांडलेले आहे.

प्लेटो यांनी आपल्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात न्याय तत्त्वाचे वर्णन केले आहे. प्लेटोच्या आदर्श राज्याची उभारणी ज्या न्यायाच्या तत्त्वावर झाली आहे त्यातही प्रत्येक व्यक्तीचे व वस्तूचे तिच्या गुणधर्मानुसार एक आणि एकच विशिष्ट कार्य असते असे गृहीत धरण्यात

आले होते. प्रत्येकाने आपापले कार्य करणे म्हणजे न्याय होय आणि ज्या राज्यात प्रत्येक समाजगट आपापले कार्य करतो ते आदर्श राज्य अशी प्लेटोची कल्पना होती. म्हणजेच प्लेटोच्या मते, प्रत्येक व्यक्ती किंवा वर्गापासून न्यायाची अशी अपेक्षा आहे की, ती व्यक्ती किंवा तो वर्ग स्वतःचेच कार्य करील. तसेच दुसऱ्या व्यक्तीच्या किंवा वर्गाच्या कार्यात हस्तक्षेप करणार नाही. प्रत्येक व्यक्तीने वेगवेगळे कार्य करणे हे भिन्नतेचे प्रतीक नसून ते एकतेचे प्रतीक आहे. कारण समाजासाठी ही सर्व कार्ये आवश्यक असतात. या विभिन्न व्यक्तीच्या किंवा वर्गाच्या कार्यात समन्वय प्रस्थापित झाला म्हणजे न्याय आपोआपच अस्तित्वात येतो. थोडक्यात, समाजातील व्यक्ती वर्गात समन्वय सहयोग साधणे म्हणजे न्याय होय असे न्यायासंबंधीच्या तात्त्विक सिद्धान्ताचे सार आहे.

2. नैसर्गिक न्याय सिद्धान्त :

ग्रीक कालखंडातील स्टोईक या विचारवंताच्या मते, धार्मिक नियमाप्रमाणेच नैसर्गिक नियमानुसार किंवा नैसर्गिक न्यायव्यवस्थेनुसार कार्य करणे म्हणजे न्याय होय. सिसेरो या विचारवंतानेही स्टोईकच्या नैसर्गिक न्यायव्यवस्थेचे समर्थन केले आहे. ऑंगस्टीन व ऑक्विनास हे मध्ययुगीन ख्रिश्चन परंपरेतील विचारवंत, ह्युगो, ग्रोशियस इत्यादी अनेकांनी या नैसर्गिक न्याय संकल्पनेचा पुरस्कार केला आहे. धार्मिक व नीतीविषयक नियमांच्या एकत्रीकरणावर भर देऊन स्टोईकने निसर्गव्यवस्थेची कल्पना मांडलेली आहे. मनुष्य आणि ईश्वर यांच्यातील परस्परसंबंध म्हणजे न्याय होय. मनुष्य ईश्वरी नियमांचा योग्य अर्थ लावून आपले जीवनविषयक नियम तयार करतो. हे जीवनविषयक नियम म्हणजे नैसर्गिक नियम आणि या नियमानुसार वागणे म्हणजे नैसर्गिक न्यायजीवन होय असे स्टोईकने न्यायाची नैसर्गिक संकल्पना मांडताना प्रतिपादन केले आहे. थोडक्यात, स्टोईकच्या मते, निसर्गनियम, नीतिनियम आणि मनुष्याचे विचार या आधारावर जी समाजव्यवस्था निर्माण होईल तीच निसर्गव्यवस्था होय आणि त्यानुसार वागणे म्हणजे न्याय होय.

3. न्यायाचा वैधानिक सिद्धान्त :

हॉब्ज व बेंथेम यांच्या विचारांपासून प्रेरणा घेऊन जॉन ऑस्टीन यांनी वैधानिक सिद्धान्त मांडला. ऑस्टीन यांच्या मते, विधिनियमांचे मुख्य कार्य न्यायाची प्रस्थापना करणे हे आहे. न्यायाच्या वैधानिक दृष्टिकोनानुसार न्याय तत्वाशी विसंगत असे विधिनियम असू शकत नाहीत. बार्कर यांच्या मते, अधिसत्ता कायद्याला वैधता देते तर न्यायकल्पना कायद्याला मूल्य मिळवून देते. सार्वजनिक नियमांची नियमित व निष्पक्षपाती अंमलबजावणी होण्यावरच न्याय अवलंबून असतो. म्हणजेच अधिकृत सत्तेने मान्यता दिलेल्या विधिनियमांचा आणि उच्च न्याय मूल्यांचा सुसंवाद होऊ शकतो अशी वैधानिक न्याय सिद्धान्ताची धारणा आहे. या सिद्धान्ताच्या भूमिकेनुसार न्यायाची कल्पना कायद्याच्या आधाराखेरीज व कायद्याच्या कक्षेबाहेर केली जाऊ शकत नाही; कारण कायद्याच्या बाहेरही न्याय असू शकतो असे मानणे चुकीचे व विसंगत आहे.

4. न्यायाचा मार्कर्सवादी सिद्धान्त :

कार्ल मार्कर्स यांच्या मते, न्यायाची कल्पना समाजातील आर्थिक वितरण आणि त्यानुसार निर्माण होणाऱ्या वर्गव्यवस्थेवर आधारित असते; कारण मनुष्याचे खरे वास्तव असल्यामुळे शोषितांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात न्याय नाही असेल. तसेच राज्य ज्या विशिष्ट वर्गांचे प्रतिनिधित्व करते ते नष्ट करून मिळू शकत नाही. तसेच राज्य ज्या विशिष्ट वर्गांचे प्रतिनिधित्व करते ते नष्ट करून राज्यविरहित समाज निर्माण केल्याशिवाय खन्या अर्थाने न्यायाची प्रस्थापना होऊ शकत नाही असे मार्कर्सने प्रतिपादन केले आहे. सर्व प्रकारचे शोषण नष्ट होणे आणि वर्गविहीन समाज निर्माण होणे हे साम्यवादी क्रांती झाली तरच शक्य होईल आणि वर्गविहीन राज्यविहीन समाज निर्माण झाला की कोणाचेही शोषण होणार नाही आणि खन्या अर्थाने न्यायाची प्रस्थापना होईल असे मार्कर्सने सैद्धान्तिक प्रतिपादन आहे.

मार्कर्सने फक्त आर्थिक गोष्टींचाच विचार केला आहे; परंतु न्यायाची कल्पना ही समाजातील सर्व प्रकारचे संबंध लक्षात घेऊन निर्माण होत असते. त्यामुळे केवळ आर्थिक बाब हा न्यायाचा एकमेव आधार मानणे योग्य नाही.

5. सामाजिक न्याय सिद्धान्त :

समाजातील सर्व क्षेत्रातील अन्याय नष्ट होऊन व्यक्तीचे अधिकार, समाजाचे हित, शासन आदेश, न्यायदान, राष्ट्राची प्रगती या सर्वांचा परस्परपूरक समन्वय म्हणजे सामाजिक न्याय होय. म्हणजेच सामाजिक न्यायाचा अर्थ व व्याप्ती मोठी आहे. तसेच आजच्या विषमतेवर आधारित समाजामध्ये सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचे खूप आकर्षक आहे. सामाजिक न्यायामध्ये सामाजिक हक्काच्या लाभापासून कोणालाही वंश, वर्ण, धर्म, जात, लिंग या निकषांच्या आधारे अपात्र ठरविले जाऊ नये हा अर्थ अभिप्रेत आहे. म्हणूनच लोकशाहीप्रधान आणि कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेचा न्याय हां आधार आहे.

सामाजिक न्याय सिद्धान्तामध्ये राजकीय घटकांची महत्त्वपूर्ण आहे. राजकीय न्यायामध्ये नागरिकांना विधिनियमाचे समान संरक्षण, विकासाची संधी, राजकीय व सार्वजनिक पद संपादन करण्यात राज्याने भेदभेद न करणे या गोष्टींचा समावेश आहे. म्हणजेच राजकीय पद देताना धर्म, जात, वर्ण, वंश या निकषांच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही. सर्वांगाने समाजाचे हित हे व्यक्तीच्या राजकीय अधिकारात समाविष्ट आहे. त्यामुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी त्याला राजकीय न्यायाचा आधार आवश्यक आहे. अशा प्रकारचा सामाजिक न्याय लोकशाहीतच शक्य आहे.

सामाजिक न्याय सिद्धान्तामध्ये राजकीय घटकांप्रमाणेच आर्थिक घटकालाही अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे; याचे कारण आर्थिक क्षेत्रातील अन्याय दूर झाल्याशिवाय खन्या अर्थाने सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. आर्थिक न्यायाच्या संकल्पनेत आर्थिक सतेचे विकेंद्रीकरण आणि आर्थिक विषमतेची दरी दूर करणे आवश्यक आहे. याबरोबरच मूलभूत गरजांची परिपूर्ती होणे, संपत्तीतील तफावतीवरून माणसामाणसांत भेद न करणे, सर्वांना सन्मानाने जगता येणे व भवितव्याची शाश्वती असणे या गोष्टींचा अंतर्भाव 'सामाजिक न्याय' संकल्पनेच्या सिद्धान्तात अभिप्रेत आहे.

वरील न्यायसिद्धान्तावरून पुढीलप्रमाणे न्यायाचे प्रमुख तीन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.

1. राजकीय न्याय (Political Justice) : न्यायाचा एक महत्वाचा प्रकार म्हणून राजकीय न्यायाच्या प्रकाराकडे पाहिले जाते. राज्यातील नागरिकांना त्यांच्या राजकीय जीवनात स्वतंत्र आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे सहभागी होण्याची परिस्थिती प्राप्त करून देण्यालाच ‘राजकीय न्याय’ संबोधले जाते. थोडक्यात, राजकीय न्याय म्हणजे राज्याच्या राज्यकारभारात सर्वांचा समान सहभाग होय. या राजकीय न्यायानुसार प्रौढ मतदानाचा अधिकार, योग्यतेनुसार सार्वजनिक पद भूषविण्याचा अधिकार, मालमत्ता संपादन, कायद्याचे संरक्षण मिळणे इत्यादी अधिकार नागरिकांना प्राप्त होतात. जर राजकीय न्यायापासून नागरिक वंचित राहत असेल तर समाजातील सर्व व्यक्तींना समान राजकीय स्वातंत्र्याचा लाभ घेता येत नाही. थोडक्यात, सर्वांना राजकीय अधिकार किंवा प्रशासनात सेवा प्रवेश देताना धर्म, वंश, जात, वर्ण, लिंग वर्गे अप्रस्तुत निकषांच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही; यालाच ‘राजकीय न्याय’ असे संबोधले जाते.

2. आर्थिक न्याय (Economic Justice) : आर्थिक न्याय म्हणजे सर्वांच्या आर्थिक गरजांची परिपूर्ती करणे होय. याचाच अर्थ असा की, प्रत्येक व्यक्तीला पर्याप्त व सुसंस्कृत माणसाला साजेसा रोजगार, निरोगी जीवनासाठी आवश्यक असलेले अन्न, पुरेसे कपडे आणि सोईनी युक्त निवारा या गोष्टी हक्क म्हणून मिळण्यासाठी आर्थिक न्यायाची आवश्यकता आहे. आर्थिक न्यायाची पायमल्ली झाली तर राज्यसंस्थेकडून उचित नियोजनाद्वारे नागरिकांच्या या मूलभूत गरजांची परिपूर्ती होऊ शकत नाही; परिणामी नागरिकत्वाच्या जबाबदाऱ्या कार्यक्षमपणे पार पाडल्या जाऊ शकत नाहीत.

समाजातील आर्थिक विषमतेची दरी मोठ्या प्रमाणात असून चालणार नाही. ही आर्थिक न्यायासाठी असलेली दुसरी महत्वाची बाब आहे. यासाठी आर्थिक सतेचे अवाजवी केंद्रीकरण होण्यास राज्याकडून प्रतिबंध घातला गेला पाहिजे. याशिवाय आर्थिक न्यायाच्या संदर्भातील आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे माणसा-माणसात त्यांच्या संपत्तीच्या तफावतीच्या आधारे भेदभाव केला जाऊ नये. किमान वेतन, स्त्री-पुरुषांच्या समान कामाला समान वेतन इत्यादींची पूर्तता होणे हे आर्थिक न्यायाच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे.

3. सामाजिक न्याय (Social Justice) : सर्वांच्या समान विकासासाठी सर्वांना समान संधी मिळणे म्हणजेच सामाजिक न्याय होय. समाजामध्ये सामाजिक स्तर असतात. वरिष्ठ स्तरातील नागरिकांना अधिक अधिकार, विशेष अधिकार तर कनिष्ठ स्तरातील नागरिकांना कमी अधिकार मिळत असतात. तसेच स्तरानुसार सत्ता व प्रतिष्ठाही नागरिकांना कमी अधिकार मिळत असते. व्यवसायाही उच्च-नीच ठरविले जातात. भारतीय समाजातील कमी-अधिक असते. दलित-शोषित जाती हे या सामाजिक न्याय मिळत नसल्याचे ठळक उदाहरण आहे.

सामाजिक न्यायाची 'सामाजिक' बाजू या अवैध, अनैतिक व अमानुष भेदभावांचा निषेध करते. वंश, लिंग, जात व पंथ हे भेदभावाचे निकष ती बाद ठरविते आणि सामाईक हक्कांच्या लाभापासून कोणालाही वरील निकषांच्या आधारे अपात्र ठरविले जाऊ नये अशी मागणी करते. थोडक्यात, निसर्गाने व सामाजिक परिस्थितीने निर्माण केलेल्या विषमतांच्या आव्हानांना मानवी विवेक बुद्धीने दिलेले प्रतिआव्हान असे स्वरूप सामाजिक न्यायाचे असते.

परंतु 'सामाजिक न्याय' या संज्ञेत जरी फक्त 'सामाजिक' एवढाच निर्देश असला तरी त्या संकल्पनेला सामाजिक, राजकीय व आर्थिक असे तिन्ही संदर्भ असतात.

अशा प्रकारे राजकीय, आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्याचा परस्परांशी मेळ घालून राजकीय, आर्थिक व सामाजिक समतेचा समन्वय साधणे आणि स्वातंत्र्याचा समतेशी सुसंवाद राखून त्यांना संतुलित ठेवण्याचे कार्य 'न्याय' संकल्पना करत असते.